

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

20.YÜZYILDA AZERBAJCAN'DA YAPILAN KUR'AN
TEFSİRİ VE MEAL ÇALIŞMALARI

Yüksek Lisans Tezi

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM BAKANLIĞI
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Mehman İSMAYILOV

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Nihat TEMEL

İstanbul-2002

T 110825

ÖNSÖZ

20. yüzyılda İslâm ülkelerinde siyasi, içtimai, iktisadi ve dinî açıdan birçok buhranlar yaşanmıştır. Sovyetler Birliği kurulduktan sonra devletin islâmiyyete karşı yürüttüğü siyaseti “ Sovyet toplumunda dinin ortadan kaldırılması” şeklinde ifade etmek mümkündür. Azerbaycan da bundan yeterince nasibini almıştır. Kızıl Ordu Azerbaycan'ı ele geçirdikten sonra bu maksada nail olmak için propoganda yapmış, gerekli tedbirleri gerçekleştirmeye çalışmıştır. Vakıflar, dini medreseler ve camiler kapatılmış, dini eserler yok edilmiştir. Bütün bunlara rağmen bu dönemde halkı dininden döndürmek mümkün olmamış ve halk çeşitli vasıtalarla dini inançlarını yerine getirmeye çalışmıştır.

Bağımsızlıktan sonra halk arasında İslâm dinine olan ilgi daha da artmış bunun sonucu olarak İslâmi edebiyatın neşri genişlenmiş, asrın başlangıcında yapılan bir takım eserler yeniden basılmış, Kur'ân-ı Kerim'in tercümeleri yapılmıştır.

Bu güne kadar Azerbaycan'da İslâm dini ile ilgili bir çok çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar, Rus ve Sovyet tarihçilerin ideyolojik ve siyasî yaklaşımları açısından değerlendirilmiştir. Türkiye'de yapılan araştırmalara gelince, bunlar Azerbaycan'da ve Sovyetler Birliğinde dinî yaşantıyı anlatan araştırmalardır. Diğer taraftan bu yüzyılda Azerbaycan'da yapılan Kur'ân-ı Kerim tefsir ve mealleri hakkında araştırmalar yapılmamıştır. Bizim bu araştırmayı yapmamızın sebebi de budur. Tezimiz *Giriş* ve iki bölümden oluşmaktadır.

Giriş kısmında tefsir, tercüme ve meal kelimeleri, Kur'ân-ı Kerim'in tercümesi ve tarihi, tercüme ve tefsir çeşitleri hakkında bilgi verdik.

20.Yüzyılda Azerbaycan'da Yapılan Kur'an Mealleri isimli Birinci Bölümde, Kur'ân-ı Kerim'in tercümesi zamanı mütercimlerin izlediği metod, bu meallerin dili, Kur'an'da geçen belli başlı kavramların, müteşabih kelimelerin meallerde Azerbaycan Türkçe'sine nasıl aktarıldığı konuları yer almaktadır. Ayrıca meallerdeki eksik tercümelere de bahs ettik.

20.Yüzyılda Azerbaycan'da Yapılan Kur'ân Tefsirleri isimli İkinci Bölümde,

Azerbaycan'da bu yüzyılda yapılan tefsirlerin müelliflerinin hayatı, ilmi eserleri, tefsirlerinde kullandıkları metodlar hakkında malumat vermekteyiz.

Tefsirlerden yapmış olduğumuz alıntıların birçoğu sadeleştirilerek verilmiştir. Meallere gelince, Kiril ve Latin alfabeleri ile Azerî Türkçe'sinde yazılmış söz konusu meallerden yapmış olduğumuz alıntıları da basit bir transliterasyonla, Latin harfleriyle verdik. Anlaşılmayan kelimeler ve ifadeler dipnotlarla açıklanmıştır. Transliterasyon yapılırken Azerbaycan Türkçe'sinde kullanılıp da Türkiye Türkçe'si alfabetinde gösterilmeyen **X/x** (gırtlak ünsüzü, hırıltılı he sesi) sesini **H/h** işareti ile gösterdik. Yine Azerbaycan Türkçe'sinde kullanılıp da Türkiye Türkçe'si alfabetinde gösterilmeyen **Q/q** (artdamak ünsüzü) ve **E/e** (kapalı e) seslerinde transliterasyon yapmamız imkan dışı olduğu için bu sesleri de **G/g** ve **E/e** işaretleri ile göstermekle yetindik. Bu söylenenler dışında ister Kiril alfabesiyle isterse de Latin alfabesiyle yazılmış metinlerden aldığımız alıntılar, aslından hiç bir şey kaybetmeden Latin alfabesiyle aktarılmaktadır.

Bu tezi alabilmem ve tertip olunmasında büyük yardımı olan *Hocam Yrd. Doç. Dr. Nihat TEMEL Bey'e*, tezimin hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen *Dr. Erdoğan Baş Bey'e* ve diğer bütün arkadaşlarıma teşekkür etmeyi bir borç bilir hepsine şükranlarımı arz ederim.

Mehman İSMAYILOV

ÖZET

20. Yüzyılda Azerbaycan'da Yapılan Kur'ân Tefsiri ve Meal Çalışmaları isimli tezimizde, Azerbaycan'da bu yüzyıl içerisinde yapılan Kur'ân tefsiri ve mealleri üzerinde durmaktayız.

Giriş bölümünde tefsir, tercüme ve meal kelimelerinin tanımı, Kur'ân-ı Kerim'in tercümesi ve tefsiri tarihi, bunun yanında Kur'ân'ın Türk Dillerine ve Azerbaycan Türkçe'sine tercümesi, tercüme ve tefsir çeşitleri gibi konular yer almaktadır.

Birinci Bölümde ise 20. yüzyılda Azerbaycan'da yapılan Kur'ân-ı Kerim mealleri değerlendirilerek mütercimlerin tercüme ederken izledikleri metodlar, söz konusu meallerin dili, Kur'ân'da geçen belli başlı kavramların, müteşebih kelimelerin Azerbaycan Türkçe'sine aktarmakta mütercimlerin ne kadar başarılı oldukları ve eksik olarak tercüme edilen âyetler hakkında bilgi verilmektedir.

İkinci Bölüme gelince burada 20. yüzyılda Azerbaycan'da yapılan Kur'ân tefsirleri ele alınmış, bu tefsirlerin müellifleri ve tefsirlerinde izledikleri metodlardan bahs edilmiştir.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
ÖZET.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR.....	ix
I. GİRİŞ.....	1
A. Kur'ân'ın Tercümesi.....	1
1. Tercüme.....	1
2. Tercüme Çeşitleri.....	1
a. Misli Misline Tercüme.....	1
b. Tanziri Tercüme.....	2
c. Manzum Tercüme.....	2
d. Harfi(Lafzi) Tercüme.....	2
e. Manevi Tercüme.....	2
f. Tefsiri Tercüme.....	3
3. Tercüme İle Anlam Yakınlığı Olan Kavramlar.....	3
a. Tefsir.....	3
b. Meal.....	4
4. Kur'ân'ın Tercümesi Tarihi.....	4
a. Kur'ân'ın Türk Diline Tercümesi.....	5
b. Kur'ân'ın Azerbaycan Türkçe'sine Tercümesi.....	8
B. Kur'ân'ın Tefsiri.....	10
1. Kur'ân'ın Tefsiri Tarihi.....	10
2. Tefsir Çeşitleri.....	11
a. Nakil ve İçtihâd Açısından Tefsir.....	11
aa. Rivayet Tefsiri.....	12
ab. Dirayet (Re'y) Tefsiri.....	12
b. Niteliklerine Göre Tefsir.....	13

ba. Lüğavi (Filolojik) Tefsir.....	13
bb. Mezhebi Tefsir.....	14
bc. Tasavvûfi (İşârî) Tefsir.....	16
bd. Felsefî Tefsir.....	17
be. Fikhî Tefsir.....	17
bf. İlmî Tefsir.....	18
bg. İctimai-Edebî Tefsir.....	18

II. 20.YÜZYILDA AZERBAJCAN'DA YAPILAN KUR'AN MEALLERİ

A. Vasim Memmedaliyev ve Ziya Bünyadov, "Gur'ân".....	20
1. Dili.....	20
2. Teknik Özellikleri.....	20
3. Belli Başlı Kavramların Tercümesi.....	22
4. Müteşabihlerin Tercümesi.....	24
5. Eksik Tercüme Yapıldığı Tespit Edilen Âyetler.....	26
B. Neriman Kasımoğlu Gur'ân-ı Kerim (Azerbaycan Türkçe'sinde açıklama)....	28
1. Dili.....	28
2. Teknik özellikleri.....	28
3. Belli Başlı Kavramların Tercümesi.....	29
4. Müteşabihlerin Tercümesi.....	30
5. Eksik Tercüme Yapıldığı Tespit Edilen Âyetler.....	32
C. Muhammedhasan Genioğlu ve Tariyel Bilaloğlu "Gur'ân-ı Kerim" (Azerbaycan Diline Tercümesi ile).....	34
1. Dili.....	34
2. Teknik Özellikleri.....	34
3. Belli Başlı Kavramların Tercümesi.....	35
4. Müteşabihlerin Tercümesi.....	37
5. Eksik Tercüme Yapıldığı Tespit Edilen Âyetler.....	38
D. Uluslararası "Elhuda" Yayınevi Tercümeçiler Gurubu, "Gur'ân-ı Kerim"....	40

1. Dili.....	40
2. Teknik Özellikleri.....	40
3. Belli Başlı Kavramların Tercümesi.....	41
4. Müteşabihlerin Tercümesi.....	43
5. Eksik Tercüme Yapıldığı Tespit Edilen Âyetler.....	44

III. 20.YÜZYILDA AZERBAYCAN'DA YAPILAN KUR'AN TEFSİRLERİ

A. Mir Muhammed Kerim el-Bakuvî ve “Keşfü'l Hakâyık an Nüketi'l-Âyâti ve'd Dekâyık”ı.....	46
1. Bakuvî'nin Hayatı ve Eserleri.....	46
a. Hayatı.....	46
b. Eserleri.....	47
2. ”Keşfü'l Hakâyık”ın Dili ve Teknik Özellikleri.....	48
a. Dili.....	48
b. Teknik Özellikleri.....	48
3. ”Keşfü'l Hakâyık”ın Rivayet Yönü.....	51
a. Kur'an'ın Kur'an ile Tefsiri.....	51
b. Kur'an'ın Sünnet ile Tefsiri.....	52
c. Kur'an'ın Sahabe ve Tâbiûn Sözlere ile Tefsiri.....	53
d. İsrailiyat açısından durumu.....	54
4. ”Keşfü'l Hakâyık”ın Dirayet Yönü.....	55
a. Filolojik Tahliller.....	55
b. Ahkam açısından “Keşfü'l Hakâyık”.....	56
c. Kelam açısından “Keşfü'l Hakâyık”.....	58
d. Bilimsel Tefsire Meyli.....	59
e. İçtimaî Meseleleri Ele Alması.....	60
5. ”Keşfü'l Hakâyık”ın Kur'an İlimlerindeki Yeri.....	61
a. Esbâb-ı nüzûl konusundaki tutumu.....	61
b. Münasebet-i Kurâniyye konusundaki tutumu.....	62

c. Nesh konusundaki tutumu.....	63
d. Kıraâtlar konusundaki tutumu.....	64
e. Hurûfu Mukattaa konusundaki tutumu.....	64
B. Mevlâzâde Şekevî ve “Kitâbu'l-Beyân fi Tefsîri'l Kur'ân”ı.....	65
1. Şekevî'nin Hayatı.....	65
2. ”Kitâbu'l-Beyân ”ın Dili ve Teknik Özellikleri.....	65
a. Dili.....	65
b. Teknik Özellikleri.....	66
3. ”Kitâbu'l' Beyân”ın Rivayet Yönü	67
a. Kur'ân'ın Kur'ân ile Tefsiri.....	67
b. Kurân'ın Sünnet ile Tefsiri	68
c. Kur'ân'ın Sahabe ve Tâbiûn Sözleri ile Tefsiri.....	69
d. İsrailiyat açısından durumu.....	70
4. ”Kitâbu'l Beyân”ın Dirayet Yönü.....	70
a. Ahkam açısından “Kitâbu'l Beyân”	70
b. Kalam açısından “Kitâbu'l Beyan”.....	72
5. ”Kitâbu'l Beyân”ın Kur'ân İlimlerdeki Yeri.....	73
a. Esbâb-ı nüzûl konusundaki tutumu.....	73
b. Nesh konusundaki tutumu.....	74
c. Hurûf-u mukattaa konusundaki tutumu	74
C. Ahmet Haşımzâde ve “Tefsîru'l Kur'âni'l Azîm”i.....	75
1. Haşımzâde'nin Hayatı	75
2. ”Tefsiru Kur'âni'l Azîm”ın Dili ve Teknik Özellikleri.....	76
a. Dili.....	76
b. Teknik Özellikleri.....	76
3. “Tefsîru'l Kur'âni'l Azîm”ın Rivayet Yönü.....	78
a. Kur'ân'ın Kur'ân ile Tefsiri	78
b. Kur'ân'ın Sünnet ile Tefsiri.....	78
c. Kur'ân'ın Sahabe ve Tabiûn Sözleri ile Tefsiri	80

d. İsrailiyat açısından durumu.....	80
4. "Tefsiru'l Kur'âni'l Azîm" in Dirayet Yönü.....	81
a. Filolojik Tahliller.....	81
b. Ahkam açısından "Tefsiru'l Kur'âni'l Azîm".....	82
c. Kelam açısından "Tefsîru'l Kur'âni'l Azîm".....	83
5. Kur'ân İlimlerdeki Yeri.....	84
a. Esbâb-ı nüzûl konusundaki tutumu.....	84
b. Nesh konusundaki tutumu.....	85
c. Hurûf-u mukattaa konusundaki tutumu.....	85
SONUÇ.....	87
BİBLİYOGRAFYA.....	91

KISALTMALAR

A.g.e.	:Adı geçen eser
a.g.e.	:Adı geçen eser
a.g.m.	:Adı geçen makale
a.g.meal	:Adı geçen meal
a.g.t.	:Adı geçen tez
(a.s.)	:Aleyhisselam
b.	:İbn, bin
bkz.	:Bakınız
(c.c.)	:Celle Celâlühü
çev.	:Çeviren
DİA.	:Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB.	:Diyanet İşleri Başkanlığı
Dr.	:Doktor
ed.	:Editor
Hız.	:Hazreti
M.Ü.İ.F.	:Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Ord. Prof.	:Ordünaryüs Profösör
Ö.	:Ölümü
(r.a.)	:Radiyallahu anh
s.	:Sayfa
TDV	:Türkiye Diyanet Vakfı
ts.	:Tarihsiz

Giriş

A. Kur'ân'ın Tercümesi

1. Tercüme

Lügat manasıyla tercüme “bir lisanı diğer bir lisan ile tefsir ve beyan etmek”,¹ “bir lafzı onun yerini tutacak başka bir lafız ile değiştirmek”,² “bir lisandan diğer bir lisana çevirmek”³ gibi anlamlara gelir.

İstilah olarak ise tercüme: ilahi kelamın manasını, bütün mana ve maksadlarına bağlı kalmak şartıyla, Arapçadan başka bir dildeki kelimelerle ifade etmektir.⁴

Tercümenin bu şekilde, aslın mana ve maksadlarına tamamen mutabık olması için, sarahatte delalette, icmalda tafsilde, umumda hususta, itlakta takyitte, kuvvette isabette, hüsnü edada, üslub-ı beyanda; hasılı, ilimde, sanatta, asıldaki ifadeye, hem mana, hem de tabir itibarıyla müsavi olması gerekir. Bütün bu hususlarda asla muvafık ve mutabık olmaması halinde tercüme mükemmel olamaz; eksik bir anlatış olur.⁵

2. Tercüme Çeşitleri

İlahi Kelamın manasının nasıl ve ne şekilde başka bir dile nakledileceği konusu, karşımıza farklı tercüme sistemlerini çıkarmaktadır. Bunları kısaca bu şekilde açıklayabiliriz:

a. Misli Misline Tercüme

Aslın aynısıdır. Bir lafzın ihtiva ettiği bütün manaları ve işaretleri, hiç eksik bırakmaksızın ve hiç ilave yapmaksızın aynen, başka bir dildeki lafızlarla ifade

¹ Asım Efendi, *Kamus Tercümesi* (el-Okyanûsu'l-Basit fi Tercümeti'l-Kâmûsi'l-Muhît), İstanbul, 1305, IV, 198.

² Ebu'l-Bekâ, *Külliyât*, 'Terceme maddesi', Bulak, 1253, s. 129.

³ Şemseddin Sâmî, *Kamus-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1978, s. 395.

⁴ Muhammed Abdülazim Zerkâni, *Menahilü'l-İrfan fi Ulumi'l-Kur'an*, Darü'l İhya, Kahire ts., II, 7.

⁵ Muhammed Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Eser, İstanbul, 1971, I, 9; Hidayet Aydar, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi*, Kur'ân Okulu Yayınları, İstanbul, 1996, s. 58.

etmektir. Bu tür tercüme kat'î sûrette ne Kur'ân için, ne de alel ade bir eser için mümkün değildir.⁶

b. Tanziri Tercüme

Bu tercüme türü daha ziyade edebi şiirlerde kullanılır. Bunda asıl metin tercüme edilmez, fakat onda kullanılanın benzeri bir ifade kullanılır. Yani asıl metne bir “nazire” yapılır. “Hem akla, hem kalbe, yahut yalnız zevk-u hissiyata hitab eden ve lisan nokta-ı nazarından edebi kıymeti ve zevk-ı sanatı haiz bulunan canlı ve bedii eserlerin tercümelerinde muvafakiyet görüldüğü nadirdir. Bunları tanzir etmek, tercüme etmekten daha kolay gelir”.⁷ Kur'ân'a nazire getirmek ise mümkün değildir. Kur'ân'ın ilk dönemlerden beri insanlara ve cinlere bu konuda meydan okumuş, fakat fesahat ve belağatta en yüksek noktaya erişmiş olan Arap şair ve hatipleri dahi, bu konuda aciz kalmışlar ve bu meydan okuyuşa cevap verememişlerdir.

c. Manzum Tercüme

Bir metnin şiir halinde başka bir dile çevrilmesidir. Bu yapılırken , bazen aslî metne sadık kalınmış, ama çoğu zaman da bağımsız hareket edilmeğe çalışılmıştır.

d. Harfî (Lafzi) Tercüme

Mütercimin, takatı ve dilin uygunluğu nisbetinde, Kur'ân'ın her lafzının yerine, ona bedel olarak, tercüme ettiği dilde o lafzın müradifi olan başka bir lafzın konması, Kur'ân'ın, kelime, ibare yahut nass cihetiyle Arapça'dan başka bir dile nakledilmesidir. Bu tür tercüme, hakikatte bazı harf, fiil ve isimlerin manalarını eda edip etmediğine veya bu edanın cüz'i olup olmadığına bakmaksızın Kur'ânî ibarelerin harfî olarak nakline dayanır. Kur'ân-ı Kerim'de isti'mali son derece güç, hatta bazen imkansızdır.

e. Manevi Tercüme

⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakatü'l -Müfessirîn)*, İstanbul, 1973, I, 100.

⁷ Elmalılı, a.g.e., I, 9-10.

Asıl dildeki kelimelerin tertibine ve nazmına bağlı kalmaksızın, herhangi bir sözün manasını, başka bir dil ile beyan ve izah etmektir. Bu tercüme tarzında mütercim, aslı dildeki ifadeleri iyice anladıktan sonra, onların ifade ettiği manayı, başka bir dile, kendi üslub ve ifade tarzıyla nakleder. Bu tercüme tarzından gaye, metindeki mana ve maksadların başka bir dille güzelce ifade edilmesidir. Günümüzde yapılan tercümelere daha ziyade bu tercüme türüne itibar edilmektedir. Alimler Kur'ân'ın bu şekilde tercümesinin mümkün ve meşru olduğu konusunda ittifak etmişlerdir.

f. Tefsîri Tercüme

Asıl dildeki kelimelerin tertibine ve nazmına bağlı kalmaksızın herhangi bir sözün manasını, bazı şerh ve açıklamalarla başka bir dile nakletmektir. Bu tarz tercüme, Kur'ân'ın doğrudan doğruya Arapça'dan başka bir dille, çok kısa olarak şerh ve tefsir edilmesi şeklinde olabileceği gibi, Arapça olarak yapılacak veciz bir Kur'an tefsirinin tercümesi şeklinde de olabilir. O zaman bunu, *Kur'an Tefsirinin Tercümesi* veya *Tefsîri Tercüme* diye de isimlendirmek mümkündür. Bu tercüme yöntemi, Harfi ve Manevi tercümeğe göre daha kolay ve daha sağlıklıdır. Kur'ân'ın manalarını yansıtmada konusunda daha güvenilirdir⁸.

3. Tercüme İle Anlam Yakınlığı Olan Kavramlar

a. Tefsir

Lügat manası itibarıyla tefsir: “*fesr*” ve ya taklib tarikiyle “*seft*” köklerinden “*teftîl*” vezninde bir masdardır. Fesr , beyan etmek, keşf etmek, izhar etmek ve üzeri kapalı bir şeyi açmak gibi manalarda kullanılmaktadır.⁹

Tefsir kelimesinin taklib tarikiyle türeyebileceğini söylediğimiz “*seft*” kökü, çeşitli anlamlara gelirse de, bu kelimenin Araplar arasında, kapalı bir şeyi açmak,

⁸ Bkz. Aydar, a.g.e., s. 236-271.

⁹ Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükrim İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, Dârü Lisâni'l Arab, Beyrut, 1374, II, 1095; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, DİB Yayınları, Ankara, 1988, I, 17-18; *Tefsir Usulü*, TDV Yayınları, Ankara, 1983, s. 212; Muhsin Demirci, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, M.Ü.İ.F. Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s.19.

aydınlatmak ve açmak gibi manalarda kullanıldığı görülür.¹⁰ İster “*fesr*”, isterse “*sefr*” kökünden gelmiş olsun, her şeyin hâlini ifade eden, onu açıklayan her şeye, onun tefsiri denilmiştir.¹¹

Istılah olarak tefsir: Kur’ân’ı Kerim’de mevcut olan hafi, garip, müşkil lafızlarla neyin murad edildiğini, bu ilme ait usul ve esaslara uymak şartıyla, dirayet ve rivayet tariklerinden biri, yahut her ikisiyle keşf ve izah etmektir.¹²

Allah’ın, Peygamber’i Muhammed (s.a.v.)’e indirilen kitabının anlaşılması, onun manalarının beyanı, ihtiva ettiği ahkam ve hikmetlerin ortaya çıkarılması, ancak tefsir ilmiyle mümkündür.¹³

b. Meal

Meal, bir şeyin varacağı gaye manasına ism-i mekandır. Ayrıca meal bir şeyi eksiltmek manasına da gelir, onun için örfte kelamın manasını her yönüyle aynen değil de biraz noksanıyla ifade etmeğe meal denilmiştir.¹⁴

Meal kelimesi daha önce bugün bildiğimiz manada kullanılmaz iken Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın, Kur’ân’ı Kerîm’in manalarını Türkçe olarak ifade etmede eksik kaldığını anlatmak maksadıyla bu kelimeyi tefsirinin isminde kullanmasından sonra literatürümüze girmiş ve farklı bir mana kazanarak günümüze kadar gelmiştir.¹⁵

4. Kur’ân’ın Tercümesi Tarihi

Arap’lardan başka diğer bir kısım milletler İslâm dinini kabul ettikten sonra, Kur’ân’ı Kerim’i ve başka din kitaplarını kendi ana dillerine çevirme ihtiyacını

¹⁰ İbn Manzur, a.g.e., II, 154-156; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 18.

¹¹ Aydar, a.g.e., s. 63.

¹² Mehmet Sofuoğlu, *Tefsire Giriş*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981, s. 240.

¹³ Bedruddin Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşi, *el-Burhan Fi Ulumi'l-Kur'an*, Dârü'l-Fikr, 1400/1980, II, 148; Menna Halil el- Kattan, *Mebahis Fi Ulumi'l-Kur'an*, Müessesatu'r Risâle, Riyad, 1401/1981, s. 324.

¹⁴ Elmalılı, a.g.e., I, 30.

¹⁵ Meal sözcüğü ise, 1935'te Elmalılı Hamdi Yazır'ın *Yeni Mealli Türkçe Tefsir* adlı eserinin neşriyle literatüre girmiş olup bu sözcük o dönemin şartları neticesinde terimleşmiş, zamanla da form ve içeriği bugünkü standart haline ulaşmıştır. Düccane Cündüoğlu, *Anlamın Tarihi*, İstanbul, 1997, s. 268.

duymuşlardır. Gerek İran ve gerekse Türk bilginleri bu alanda mühim faaliyet göstermişlerdir.¹⁶

Kur'ân tercüme tarihinde ilk olma özelliğine sahip olan tercüme, Hz. Peygamber tarafından bazı yabancı devlet başkanlarına gönderilen diplomatik mektuplarda yer alan bazı âyetlerdir.¹⁷ Öyle anlaşılıyor ki Resûlullah (s.a.v.) tarafından gönderilen bu mektuplarla birlikte söz konusu âyetler de tercüme edilmiş ve muhtemelen bu tercüme işi, Hz. Peygamber'in gönderdiği elçiler tarafından yapılmıştır.¹⁸

Büyük tarihçi ve hukukçu es-Serahsi şunu kayd eder: "Rivayet edildiğine göre İranlılar, Selman Fârîsi'ye mektup yazarak, Kur'ân'ın 1. sûresini kendileri için Farsça yazmasını istemişlerdir. Söz konusu kişiler, dilleri Arapça'ya alışınca kadar namazlarında onu okumuşlardır."¹⁹ Tacu's-Şeria da *Nihaye Haşiyetü'l-Hidaye* isimli eserinde şöyle demektedir: "Selmân-ı Fârîsi Hz. Peygamber'e baş vurmuş ve onun onayıyla Kur'ân'ın birinci sûresini Farsçaya çevirmiştir.²⁰ Bilindiği gibi Selmân-ı Fârîsi, Hz. Peygamber'in Medine'deki sahabilerinden biriydi.²¹ Böylece denilebilir ki, Kur'ân'a dair ilk tercüme kısmî de olsa Hz. Peygamber zamanında yapılmıştır.²²

a. Kur'ân'ın Türk Diline Tercümesi

Türk ulusunun kültür tarihinde din kitaplarının Türkçe'ye tercümeleri, muhtelif Türk boylarının cihanşümül dinlerle temasa geçtikleri devirde başlar. Türkler çok eski zamanlarda yabancı dinlerden Budizm'i tanımışlardır. Türkçe eski dinî terimlerin çoğunun, İslâm dinî edebiyatına, Türkçe'ye tercüme edilen Buda dini'ne âit eserlerden geçtiği anlaşılmaktadır. Türkler Budizm'den başka Zerdüştlük, Manihaizm ve

¹⁶ Abdülkadir İnan, *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Tercümeleri Üzerine Bir İnceleme*, DİB Yayınları, Ankara, 1961, s. 3.

¹⁷ Bu âyetler için bkz. Tâhâ 20/47; Âl-i İmrân 3/64; en-Nisa 4/171; et-Tevbe 9/29.

¹⁸ Muhsin Demirci, *Kur'ân Tarihi*, M.Ü.İ.F. Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, s.214.

¹⁹ Muhammed b. Ahmed es-Serahsi, *el-Mebcut*, Darü'l Marife Beyrut, ts., I, s. 37.

²⁰ Abdulhayy el-Leknevî tarafından, *Hidaye* isimli eserin kenarında gerçekleştirilen Hindistan baskısı, (Dilhi, 1915, s.86, no:1).Bkz.Kitabu's- Salah. Ferid Vecdi de, "*el- Edille'l-İlmiyye alâ Cevazi Tercemeti Maani'l-Kur'ân ile'l-Lügâti'l-Ecnebiyye*, s. 58'de bu kaynağa dayanmaktadır, ancak yazarın adını anmamakta ve kitabın adı konusunda öyle bir hata yapmaktadır ki, eserin hangisi olduğunu teşhis etmek imkansız hale gelmektedir. Muhammed Hamidullah, *Aziz Kur'ân*, (çev. A.Hatip M.Kanık), Beyan Yayınları, İstanbul, 2000, s. 78.

²¹ Hamidullah, a.g.e., s. 78.

²² Demirci, a.g.e., s. 214.

Hıristiyanlık'la temasa gelmişlerdir. Türkler'in büyük kültür ve ticaret merkezlerinde, kendilerinden ve yabancılardan bütün bu dinlere mensup cemaatler bulunmuştur. Yüz yıldan beri yapılan araştırmalar neticesinde bütün bu dinlerin mukaddes kitaplarından yapılan Türkçe tercüme, kitaplar veya parçalar(fragment) halinde, pek çok bulunmuştur.²³ Türkler'in, 10. asrın ortalarında İslâm dinini toplu halde kabul etmelerinden sonra, bu yeni dinin tâlimatını ve esaslarını öğrenme ihtiyacını duydukları ve dinin ana kaynağı Kur'ân-ı Kerim'i anlamak için kendi dillerine çevirmek istedikleri şüphesizdir.²⁴

Samanoğulları'ndan Mansur b. Nuh (350-365/961-976) Kurân'ın Farsça'ya tercümesinin câiz olup olmadığı hakkında Horasan ve Mâverâü'n-Nehr bilginlerinden fetva istemiştir. Farsça'ya tercüme edilecek tefsir kitabı Muhammed b. Cerir et-Taberî'nin tefsiri idi. Mâverâü'n - Nehr âlimleri İbrâhîm sûresinin 4. âyetine dayanarak tercümenin cevâzına fetva vermişlerdir.²⁵ Bu olaydan 20 yıl sonra bütün Mâverâü'n -Nehr'de hakimiyet Türkler'in eline geçti. Mansur b. Nuh'un tercüme için fetva istediği bilginler ve tercüme komisyonuna dahil mütercimler arasında Türkler'in kalabalık buldukları Asfîkap, Fergana, Semerkand ve Buhara şehirlerinden bilginler bulunuyordu.²⁶ Emîr Mansur'un bu teşebbüsünden 16 yıl sonra Buhara Karahanlılar tarafından alındı. Karahanlılar'ın Müslüman oldukları tarihten Buhara'yı aldıkları tarihe kadar ancak yetmiş yıl kadar bir zaman geçmiş bulunuyordu. Bu müddet zarfında İslâm dinine ait Türkçe bir eserin yazıldığı hakkında hiç bir mâlûmat yoktur. Buhara'nın Karahanlılar tarafından alındığından yetmiş yıl sonra Doğu Türkistan'da, Kaşgar'da İslâmî bir eserin, ahlakî- felsefî didaktik bir menzume olan *Kutadgu Bilig*'in yazıldığını biliyoruz. Her halde Kur'an-ı Kerim'in Türkçe'ye tercümesi de bu devirde yapılmış olsa gerektir.²⁷

İslâm'dan evvel Türkler arasında Uygur alfabesi yaygındı. İlk Türkçe Kur'ân

²³ İnan, a.g.e., s.3-4.

²⁴ Ahmet Topaloğlu, "Kur'ân-ı Kerim'in İlk Türkçe Tercüme ve Cevâhirü'l-Asdaf", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı: 27 (1983), s. 58.

²⁵ Terceme-i Tefsîr-i Taberî, Habib Yağmaî neşri, Tahran 1339, s. 5-6. Bu âyetin tefsirinde, Zemahşerî Kur'ân-ı Kerim'in başka dillere tercümesine dair mutalâada bulunmuş, her dile tercümenin câiz olduğunu, her dil ile nüzûlüne ihtiyaç olmadığı için bu yola gidilebileceğini beyan etmiştir. *Keşşaf*, Kahire, 1946, II, 538-539.

²⁶ Buhara'dan Fakih Ebu Bekir b. Hâmid ve Halil b. Sicistânî, Belh'ten Ebu Cafer Muhammed b. Ali, Bâbu'l Hind'ten Fakih Hasen b. Ali Mendus, Semerkand, Sebîcâb, Fergana ve Mâverâü'n- Nehr'deki her şehirden bilginler.

²⁷ İnan, a.g.e., s.7-8.

tercümeleri de bu alfabeye yapılmış olabilir. Fakat bu güne kadar Uygur alfabesi ile yazılmış tam ve mükemmel bir Kur'ân tercümesi bulunmuş değildir.²⁸ Bize kadar gelen en eski Türkçe Kuran-ı Kerîm tercümeleri şunlardır:

1-Sovyet R. İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'nde olan tercüme. Bu tercüme hakkında ilk mâlumâtı, Z. V. Togan vermiş (Vost.rukopisi Ferganskoy oblasti, ZVO, 1916, T. XXIII,s. 249.), sonra Akademisyen W.W. Barthold bu tercümeyi tahlil etmiştir (Ein Denkmal aus der Zeit der Verbreitung des İslams in Mittelasien, Asia Major, II, Fas.I, 1925,S.125-127; Türkçe'ye tercümesi, Türkiyat Mecmuası, II, s. 69-74). Müstensihî ve yazıldığı tarih mâlum değildir.²⁹ Bu nüshaya “Anonim tefsir” veya “Orta-Asya tefsiri” denir. Satır-arası kelime kelime tercümeyle ilâveten, sûrenin içindekilere atıfta bulunan tefsirler ve kıssalar da ihtiva etmektedir. Yazma eksik olup 147 varaktır.³⁰

2-Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde bulunan ve 73 sayı ile kayıtlı nüsha. Hicrî 734 (M.1333) yılında Şirazlı Muhammed b.el-Hacc Devletşah tarafından yazılmıştır. Kur'ân-ı Kerim'in kelime kelime tam tercümesidir.³¹ En:0/27 m., Kal:0/14 m. 902 sayfa ve her sayfa 9 satırdır. Bu tercüme bugün Türkiye'de görülen Kur'ân tercümelerinin en eskisidir.³² Şiraz'da 734/1133 tarihinde istinsah edilmiştir. Dili arkaik olup on ikinci-on üçüncü asırlar Karahanlı devri Orta-Asya İslâmî Türk edebi dilinin durumunu aksettirmektedir. Tercümede Arapça ve Farsça kelimeler çok az kullanılmıştır. Yazma 902 sayfadır.³³

3-İstanbul'da Millet Kitaplığı'nda (Hekim Ali Paşa) 951 numarayla kayıtlı bulunmaktadır. 764 (M.1363) tarihinde yazılmıştır.³⁴ Dili 14. asrın edebi dili Harezmi Türkçe'sidir. 588 varaktır.³⁵

4-Türk ve İslâm Eserleri Müzesinde 508 numarada bir Kur'ân tercümesi daha vardır. Boy: 0.50 m. , En: 0.35 m., Kal: 0.90 m. 1260 sayfa. Arapça'ları gibi Türkçe'lerine de hareke konmuştur ki dilimiz için büyük bir kazanç olmuştur.³⁶

²⁸ Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, trc. Salih Tuğ, M.Ü.İ.F. Vakfı Yayınları, 1993, s. 107-108.

²⁹ İnan, a.g.e., s. 9.

³⁰ Topaloğlu, a.g.e., s. 60.

³¹ İnan, a.g.e., s. 10.

³² Abdulkadir Erdoğan, “Kur'ân Tercümelerinin Dil Bakımından Değerleri”, *Vakıflar Dergisi*, Ankara, sayı: 1, (1938) 47-51.

³³ Topaloğlu, a.g.e., s.59.

³⁴ İnan, a.g.e., s.11.

³⁵ Topaloğlu, a.g.e., s.59.

³⁶ Erdoğan, a.g.e., s. 49.

5- Mançester'deki Rylands kitaplığındaki nüsha. Bu geniş fakat eksik yazma, Arapça ve Türkçe metinler arasında yazılmış bir satır-arası Farsça tercümeyle de ihtiva etmektedir. Bu yazma, sahifesinde 3 satır bulunan 14 ciltten müteşekkildir. Eksiktir, yarıdan fazlası kayıptır.³⁷

b. Kur'an'ın Azerbaycan Türkçe'sine Tercümesi

Karakoyunlu ve Akkoyunlu saraylarında devlet ve yazı dili Azerbaycan Türkçe'si idi. Bu dönemde Türkçe'nin önemi artmakta, onun ölmezliği, büyüklüğü düşüncesi gittikçe yayılmaktaydı. Hurufî mütefekkirler Kur'ân-ı Kerim'de Arapça metinle beraber Türkçe mealini de vermeğe başlamışlardı. Nesimi ustası Fazlullah Neîmi'ye şöyle yazmaktaydı: "Arap nitgi dutulmuşdur dilinden, seni kimdir deyen kim türkmansen." Açıklayacak olursak: "Senin ana Türkçen karşısında Arap dili sarsılıp susmalı olmuş, ama kim söyler ki bu dilin sahibi sen Türksün." Nesimi'yi bu kadar sert ifade kullanmaya mecbur eden o zaman Arapça ve Farsça'nın Türk dilinden üstün tutulmasıydı. Sonralar ana Türkçe'nin Nesimi'deki gibi yüksek değerlendirilmesi Kur'ân-ı Kerim'in bu dilde okunub öğrenilmesi düşüncesini doğurdu. Prof. Dr. Faruk Süren'nin araştırmasına göre Akkoyunlu sultanı Uzun Hasan Kur'ân'ı Türkçe'ye çevirtirib huzurunda okutmaya başladı. Bu da mukaddes kitabımızın Azerbaycan Türkçesi'ne ilk tercümesi sayılmaktadır.³⁸

Kur'ân'ın Azerbaycan Türkçe'sine tercümesi orta çağlardan başlamış olsa da, bu tercüme elyazma şeklinde kalıp neşr edilmemiştir. Kur'ân'ın günümüzdek gelen ilk tercümesi ve tefsiri Bakü kadısı Muhammed Kerim Ağa'nın "*Keşfü'l Hakâyık an Nüketi'l-Âyâti ve'd Dekâyık*" adlı eseridir. Üç ciltten oluşan bu tefsir, "Kaspi" gazetesinin Buhâriyye matbaasında basılmıştır. Birinci ve ikinci cilt 1904, üçüncü cilt ise, 1906 yılında neşrolunmuştur. 1908 yılında ise Zakafkasya (Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan) Müslümanları şeyhulislamı Muhammed Hasan Mevlâzâde Şekevî'nin "*Kitabu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*" adlı tefsiri, Tiflis'teki Gayret matbaasında basılmıştır.³⁹

³⁷ Topaloğlu, a.g.e., s. 59.

³⁸ Süleyman Eliyarlı, "XIII-XV Yüzyılların Medeniyeti", *Azerbaycan Tarihi*, ed. Süleyman Eliyarlı, Bakü, 1996, s. 333-334.

³⁹ Vasım Memmedaliyev, Kur'an'ın Azerbaycan Türkçe'sine tercümesine yazdığı Önsöz, s. XXVII, Bakü, 1992.

1905'ten 1920'ye kadar olan devirde Azerbaycan, ilmî hayat bakımından pek çok çalışmalara şahit olmuştur.⁴⁰ Bakuvî ve Şekevî de Azerî Türkçe'si ile tefsirlerini işte bu dönemde yazmışlardır.

28 Nisan 1920 senesinde Azerbaycan'da Sovyet hakimiyetinin kurulmasından birkaç gün sonra bütün dinî imtiyazlar ortadan kaldırıldı. Mescid ve kilise devletten ayrıldı.⁴¹ Sovyetler, din ile mücadele etmeye karar vermişlerdi. Yönetim kendi planlarını hayata geçirmek için çeşitli müesseseleri kurmaktan, toplantı ve seminerler tertiplemekten vazgeçmemektedir. 1924 senesinde Bakü şehrinde “Allahsızlar Cemiyeti”nin kurulmasının sebebi de buydu.⁴² Fakat bütün bunlara rağmen Sovyetler kendi isteklerini gerçekleştirememişlerdir. Azerbaycan'ın bazı yerlerinde dinî faaliyetler gizli olsa da devam etmekteydi.

II. Cihan savaşının başlaması ile Sovyet Hükümeti Müslümanlara karşı ateizm ile ilgili tebliğ faaliyetlerinde yumuşamaya mecbur oldular. Hükümeti bu konuda yumuşamaya zorlayan, toplum içerisinde rahatsızlığın olması, ruhanilerin bir merkezden idare olunmaması ve onların isteklerinin yerine yetirilmemesi, düşmana karşı halk içerisinde tek mükavemet azminin korunamaması endişesiydi.⁴³ Bu yumuşama çeşitli nedenlerden dolayı II. Cihan savaşından sonra da devam etti. Ahmet Haşımzâde'nin 1962 senesinde tamamladığı dört ciltlik “Tefsîru'l-Kur'âni'l Azîm”i de bu döneme rastlamaktadır. Tefsir Arap alfabesiyle yazılmış ve Azerbaycan İlimler Akademisi Elyazmalar Enstitüsüne verilmiştir.⁴⁴

Yine merhum Azerî edebiyatçısı, Kur'ân'ın, klasik Azerbaycan edebiyatını ve arûz'u iyi bilen Ali Fehmi Elekberov 1969-1970 yıllarında Vasim Memmedaliyev'in redaktesi ile Bakara, Âl-i İmrân sûreleri ve Nisâ sûresinin dokuz âyetini tercüme etmiştir.⁴⁵ Bu dönemde genelde Kur'ân'ın Rusça tercümelemleri halkın elinde yaygın bir biçimde bulunmuş ve onlar Kur'ân'ı anlama yönündeki ihtiyaçlarını bu tercümelemlerden karşılamaya çalışmışlardır.⁴⁶

1991 senesinde Azerbaycan yeniden kendi bağımsızlığına kavuşduktan sonra Azerî

⁴⁰ *Türk Ansiklopedisi*, Azerbaycan md., M.E.B. Yayınları, Ankara, 1968, IV, 427.

⁴¹ Memmed Emin Resulzâde, *Çağdaş Azerbaycan Tarihi*, Bakü 1991, s. 89-100.

⁴² M. Kobetski, *Bezbojje sredi patsionalnastey SSSR*, Moskova, 1940, s.260.

⁴³ *Sulh, demokratiya ve sosyalizm uğrunda mübarizenin program senedleri*, Bakü, 1961, s. 59.

⁴⁴ Davut Aydın, “Sovyet Dövründe Azerbaycan Türkçe'si ve Arap GrafİKası ile Yazılmış Tefsir”, *İslam Araştırmaları*, Bakü, sayı: 10 (2001), s. 86.

⁴⁵ Erdoğan Pazarbaşı, “Azerbaycan'da Yaygın Kur'ân Tercümelemleri”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kayseri, sayı: 10 (1998), s.116.

⁴⁶ A.g.m. s.103.

halkı Kur'ân'ı kendi dilinde anlama arzusunu duymuş ve yetiştirdikleri ilim adamları da onların bu isteklerini karşılamak üzere Kur'ân'ın Azerbaycan Türkçe'sine tercümelerini yapmışlardır.⁴⁷

Şöyle ki, 1991 senesinde Ziya Bünyadov ve Vasim Memmedaliyev'in kiril alfabesiyle hazırladığı Kur'ân meali yayınlanmıştır. Bu meal bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'da yapılan ilk Kur'ân meali olarak tarihe geçmiştir. Meal 1996 senesinde tekrar latin alfabesiyle basılmıştır. Bu mealden yaklaşık bir yıl sonra Neriman Kasımoğlu'nun kiril alfabesiyle hazırladığı Kur'ân meali neşredilmiştir. Bu mealler uzun yıllar gündemde olmayan İslâmî araştırmalar için bir ışık tutmuş ve bu konuya ilgi duyanları da cesaretlendirmiştir. Bunun bir sonucu olarak 2000 yılında İran'ın Uluslararası Elhuda Neşriyatını Tercümeçiler Gurubu tarafından yeni bir Kur'ân meali gerçekleştirilmiştir. Yine aynı yılda Muhammed Hasan Genioğlu ve Tariyel Bilaloğlu'nun latin alfabesiyle hazırlamış oldukları Kur'ân meali, Türkiye Diyanet Vakfı tarafından neşredilmiştir.

B. Kur'ân'ın Tefsiri

1. Kur'ân'ın Tefsiri Tarihi

Kur'ân'ı Kerim'in tefsirinde baş vurulacak ilk kaynak yine Kur'ân'dır. Onu incelediğimizde bir yerde kısa şekilde anlatılanın diğer bir yerde geniş bir şekilde, bir yerde mücmel olanın diğer bir yerde mübeyyen bir şekilde anlatıldığını, yine bir ayette mutlak olarak gelenin diğer bir âyette mukayyet, âmm olarak gelen ise başka bir âyette hâss olarak geldiğini görürüz. Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsirinden sonra onun en iyi öğreticisi Hz. Peygamber'dir.⁴⁸ Hz. Peygamber'in Kur'ân'daki ifadelerle ilgili bazı açıklamalar yaptığını biliyoruz. Sahabe, anlamadığı bazı şeyleri Hz. Peygambere soruyor. Hz. Peygamber'de de onların bu sorularını cevaplandırıyor. Bazen de Hz. Peygamber kendiliğinden Kur'ân'dan bazı ifadeleri açıklıyordu.⁴⁹ Hz. Peygamberi Kur'ân tefsirine sevk eden en mühim âmil, islâmiyetin kendisine olan emrdir. Bu

⁴⁷ A.g.m., s.103.

⁴⁸ Muhammed Hüseyin ez-Zehbî, *et-Tefsir ve'l Müfessirûn*, Beyrut, Dârü'l İhyâ I, 37-45.

⁴⁹ Suat Yıldırım, *Peygamberimizin Kur'ân'ı Tefsiri*, Kayihan Yayınları, İzmir, 1985, s. 29-30.

Peygamberlik vazifesinin iktizasıdır. O tebyin ve tebliğle mükellefti.⁵⁰

Hız. Peygamber'den sonra Kur'ân tefsirinde en mühim rolü sahabe almıştı. Onlar Kur'ân âyetlerinin izahını ya Hız. Peygamber'den işitmek, veya *Esbâbu'n Nüzulü* anlatmak suretiyle veyahutta kendi içtihatlarıyla yapmışlardır. Sahabe arasında tefsir sahasında en meşhur olanları şöyle sıralayabiliriz: Ali b. Ebî Tâlib, Abdullah b. Me'sud, Ubeyy b. Ka'b, Abdullah b. Abbas, Zeyd b.Sâbit, Ebû Musâ el- Eş'arî, Abdullah b. ez-Zubeyr.⁵¹

Sahabeden sonra doğal olarak *Tâbiûn* Kur'ân tefsiriyle ilgilenmiştir. İslâm devletinin sınırları Arap Yarımadası'nı aşmış, bünyesine yeni ülkeler katılmış, sahabe, oralarda ilmi hareketlere başlamış ve onlardan bir çok Arap olmayan, kendilerine *mevâlî* denilen insanlar Kur'ân'ı öğrenmişler. Bu dönemin en ileri gelen tâbiûn müfessirleri şunlardır: Said. b. Cübeyr, Mücahid, İkrime, Hasan el-Basrî, Atâ b. Ebî Rabâh vb.⁵²

Tâbiûn müfessirlerinin açıklamaları yine Kur'ân'ın kendisine, sahabeden gelen rivayetlere, Ehl-i Kitâb âlimlerinden elde ettikleri bilgilere ve kendi içtihadlarına dayanıyordu.⁵³

Tefsir ilmi rivayetle başlamış, ilk önce Hadis ilminin tedviniyle onun içinde yer almış, sonraları ise müstakil tefsirlerin yazıldığı müşahede edilmiştir. Kur'ân'a dair nakilleri bir araya toplayarak onu bir bütün olarak baştan sona tefsir eden ilk şahısın, Mukâtil b. Süleyman(Ö. 150/767) olduğu söylenmektedir.⁵⁴

2. Tefsir Çeşitleri

Kur'ân Tefsirinde çeşitli asırlarda ve kültürlerde farklı gelişmeler ve yönelişler vücuda gelmiş ve alimlerin niteliklerine göre Kur'ân'ın anlaşılmasında ve yorumlanmasında farklı eğilimler ortaya çıkmıştır.⁵⁵ Bu tefsir hareketlerini kısaca şöyle tasnif edebiliriz:

a. Nakil ve İctihâd Açısından Tefsir

⁵⁰ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 64; *Tefsir Usulü*, s. 231.

⁵¹ ez-Zehebî, a.g.e., I, 63; Demirci, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, s. 289-295.

⁵² Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 113-114; *Tefsir Usulü*, s. 243.

⁵³ Zehebî, a.g.e., I, 99.

⁵⁴ Demirci, a.g.e., s. 306-308.

⁵⁵ Halis Albayrak, *Tefsir Usulü*, Şûle Yayınları, İstanbul, 1998, s. 99.

aa. Rivayet Tefsîri

Rivayet Tefsiri, Kur'an'ın Kur'an, Hz. Peygamber'in sünneti, sahabe ve tâbiûn nakilleriyle açıklanmasıdır.⁵⁶ Tedvin devrine kadar tefsirin muntazam bir şekli yoktu. Tefsirle ilgili rivayetler Hz. Peygamber, Sahâbe ve Tâbiiler'den nakledilip muhtelif hadis babları içerisinde toplanmaktaydı. Tefsirin Hadisden ayrılmasıyla müstakil tefsir eserleri ortaya çıkmaya başladı.⁵⁷

Meşhur rivayet tefsirlerini şöyle sıralayabiliriz:

1-İbn Cerîr et-Taberî (Ö.310/922), “*Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l,-Kur'ân*”

2-Ebû'l-Leya es-Semerkandi (Ö. 375/ 985), “*Tesîru'l-Kur'âni'l Azîm*”

3-Ebû İshâk es-Sa'lebî (Ö. 427/1036), “*el-Keşf ve'l Beyân an Tefsiri'l- Kur'ân*”

4-İbn Kesir, (Ö. 774/1372), *Tefsîru'l-Kur'âni'l Azîm*”

4-Celaluddin es- Suyûtî (Ö. 911/1505), “*ed- Durru'l- Mensûr*”u ve diğerleri.⁵⁸

ab. Dirayet (Re'y) Tefsiri

Burada re'yden maksat icthah'tır. Re'y tefsiri müfessirin Arap kelamı ve onun sözdeki hedefleri, Arapça lafızlar ve onların delalet yönlerini bilme, câhiliyye şiiirinden faydalana bilmek, sebebi nüzûl, nâsih mensuh ve bir müfessirin bilmesi gereken diğer araçlara vâkıf olduktan sonra icthadla yapılan tefsir tarzıdır.⁵⁹ Re'y veya dirayet tefsiri ikiye ayrılır, biri memduhdur, câizdir. İkincisi ise, mezmumdur ve câiz değildir. Kur'ân'ı memduh re'y ile tefsir edenler, şöyle bir yol takip etmişlerdir: Onlar Kur'ân'dan manalar talep ediyorlar, eğer onu Kur'ân'da bulamazlarsa sünnete müracaat ediyor, orada da bulamadıklarında sebep-i nüzûle şahit olan sahabe kavline dönüyorlardı. Eğer talep ettikleri manaları Kur'ân'da, sünnette ve sahabede bulamıyorlarsa, o zaman müfred lafızların, Hz. Peygamber zamanındaki kullanılışı dikkate alınarak, lügat, sarf ve iştikakına müracaat edilyordu. Bunlardan başka terkiblerin i'râbı, belağatı, hakiki mananın mecaz üzerine takdimi, sebep-i nüzûl, kelâmın siyakı, yapılan izâhın Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerine uygunluğu göz önünde bulunduruluyordu.

⁵⁶ Sadreddin Gümüş, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları, Kayıhan Yayınları*, 1990, s. 31-102; Şeyhülislâm Allahşükür Paşazâde, *Gur'ân'ın Tefsiri ve Tercümesi Tarihi*, İrşad, Bakü, 1998.

⁵⁷ Zehebi, a.g.e., I, 153-154.

⁵⁸ Demirci, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, s. 322

⁵⁹ Zehebi, a.g.e., I, 255.

Meşhur dirayet tefsirlerinden bazıları şunlardır:

- 1-Zemahşerî, (Ö.538/949), “*el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl*”
- 2-Fahrüddin er-Râzî, “(Ö.606/1209), *Mefâtihu'l-Gayb*”
- 3-Beydâvî (685/1286), “*Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't -Te'vîl*”
- 4-Nesefî (Ö. 710/ 1310), “*Medâruku't -Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*”⁶⁰

b. Niteliklerine Göre Tefsir

ba. Lüğavi (Filolojik) Tefsir

Fütuhattan sonra İslâm devleti genişleyip çeşitli ırklara, dillere ve medeniyetlere sahip insanları içine alınca bir takım ihtiyaçlar ortaya çıktı. Arap dili yavaş yavaş bozulmaya başlamış, bu da kendisini en çok Müslümanların rehber olarak gördükleri Kur'an-ı Kerim-i okuyup anlamada gösteriyordu. Çünkü Araplar hiç bir kâideye ihtiyaç olmaksızın Kur'ân-ı ve onun kendisiyle indiyi dili okuyup anladıkları halde, Arap olmayanların bir takım kâidelere ihtiyacı vardı.⁶¹

Bu dönem kültürlerin bir karışma noktasında bulunuyordu. Arap edebiyâtı Yunan, İran ve Hind edebiyâtlarının tesiri altında kalmaktaydı. Bütün bunların Arap dili gramerinin tesbit edilmesinde mühim rolü oldu. Arap dili fiolojisi hicri ikinci yüzyıldan itibaren gelişmeye başladı. Es-Sakafî (Ö.149/766), Sibeveyh (Ö.180/796), Ahfeş (Ö.177/793) gibi alimler bu yüzyılda yaşamışlardı. Kur'ân-ı Kerim bu filolojik tetkikler için en mühim kaynaktı. Bu devirden itibaren Kur'ân filolojik yönden tefsir eden “*İ'râbu'l Kur'ân*”, “*Garibu'l Kur'ân*” ve “*Meâni'l Kur'ân*” adlı eserler meydana gelmeye başlandı. Dil yönünden yapılan tefsirlere örnek olarak el-Ferrâ'nın(Ö.207/822) “*Meâni'l Kur'ân*”ını, el- Müsennâ'nın (Ö.210/825) “*Mecâzu'l Kur'ân*”ını ve diğerlerini verebiliriz.⁶²

Kur'ân'ın dilbilimsel açıdan tefsiri ve tahlili sadece dilci müfessirlerin tefsirlerinde yer almamış, başlangıçtan günümüzedek pek çok müfessir, Kur'ân'ı açıklarken Arap Dili açısından değerlendirmeler yapmışlardı.⁶³

⁶⁰ Zehebi, a.g.e., I, 517-537.

⁶¹ Cerrahoğlu, Tefsir Tarhi, I, 269.

⁶² Cerrahoğlu, a.g.e., I, 270-302.

⁶³ Albayrak, a.g.e., s. 103.

bb. Mezhebi Tefsir

İslâm'ın ilk asırlarından beri çeşitli din anlayışları, yorumları ve tatbikatları olagelmıştır. Dinî yorumlardaki bu farklılaşmalar, mezhepleri doğurmuştur. Kur'ân'ı tefsir eden ve yorumlayan her âlim, Tefsirinde mezhebi çizgisini bir şekilde aksettirmiştir, denilebilir.⁶⁴

Bunlardan Ehl-i Sünnet alimleri Kur'ân'ı tefsir ettiler ve akidelerini teyid edecek eserler meydana getirdiler.⁶⁵

İleride elealacağımız tefsirlerden ikisinin sahipleri⁶⁶ İmâmiyye Şîasına mensub olmaları hasebiyle biz burada sadece İmâmiyye Şiasının Tefsir Anlayışı üzerinde durmakla yetineceğiz.

İmamiyye Şia'sının Tefsir Anlayışı

İmâmiyye'nin tefsir görüşünü incelemeden önce İmâmiyye'nin inanç esaslarını kısaca belirtmemiz gerekir. Şia ve Ehl-i Sünnet inanç yönünden bazı ortak noktaları paylaşmaktadır. Bunlar, tevhid, nübüvvet ve meâd gibi konulardır. Fakat bunların yanında bir takım önemli farklılıklar da vardır. İmâmiyye'nin başta gelen prensibi, imamın velayetine inanmaktır. İmamlık inancına bağlı olarak dört inanç esası daha vardır ki bunlar; ismet, mehdîlik, ric'at ve takıyyedir.

1-İmâmet: İmam dinî ve dünyevî liderdir. Şeriatın noksan ve fazlalıklardan korunmasında Hz. Peygamber'in vekilidir.⁶⁷

2-İsmet: İmam Peygamber gibi içte, dışta, görünürde, gizlilikte, bütün kötü ve pis şeylerden, doğumundan vefatınadek mâsumdur.⁶⁸

3-Mehdîlik: Yeryüzü zulümle, adaletsizlikle dolduktan sonra Mehdi zuhur edecek ve adâletle, eşitlikle dünyayı dolduracaktır.⁶⁹

4-Ric'at: Beklenen imam geldikten sonra Allah Teâla ölenlerin bir bölümünü, öldükleri surette dünyaya getirecek, bir bölümünü yüceltecek, bir bölümünü de

⁶⁴ Albayrak, a.g.e., s.112.

⁶⁵ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s.296.

⁶⁶ Mir Muhammed Kerim el- Bakuvî, *Keşfü'l Hakâyık an Nüketi'l Âyâti ve'd Dekâyık*; Muhammed Hasan Mevlazâde Şekvî, *Kitabü'l-Beyân fi Tefsîri'l Kur'ân*.

⁶⁷ Muhammed Kâzımî Kazvîni, *eş-Şia fi Akâidihim ve Ahkâmihim*, Darü'z Zehra, Beyrut, 1413/1993, s. 42.

⁶⁸ Muhammed Rıza Muzaffer, *Akâidu'l İmâmiyye*, çev. Abdulbâki Gölpinarlı, Zaman Yayınları, İstanbul, 1978, s. 51.

⁶⁹ Muzaffer, a.g.e., s. 61-63.

alçaltacak, gerçeklerin haklı olduklarını, zalimlerin de haksız bulduklarını meydana çıkaracaktır.⁷⁰

5-Takiyye: Bir toplumdan yahut bir kişiden muhtelif sûretlerde korunmak; mensup bulunduğu fırkayı, o fırkanın malını, canını, inancını zarardan muhafaza etmektir.⁷¹

İmâmiyye'ye göre Kur'ân'ın tefsirini sadece imamlar bilir ve yalnız onlardan gelen tefsir rivayetleri makbuldür.⁷² Ehl-i Beyt ve onlara sevgiyle bağlı olanlar dışında hiç kimsenin Kur'ân tefsirine güvenilemez.⁷³ Kur'ân'ın zahir ve bâtın manası vardır. Allah Teâla Kur'ân'ın zahirini tevhide, nübüvve ve risalete davete, batınını da imâmet, velâyet ve buna bağlı şeylere çağırmaya mahsus kılmıştır⁷⁴. Zahir ve bâtın mana konusunda İmâmiyye, Sufiyye ile aynı görüşü paylaşmaktadır. Ancak Sufiyye'ye göre bâtın manayı rusuh sahipleri, insan-ı kâmil; İmâmiyye'ye göre ise imamlar ve onlardan feyz alanlar anlar.⁷⁵

İmâmiyye'ye müfessirleri Kur'an'da beklenen İmam Mehdî'nin zuhruna işaret edildiği söylerler: İmam Muhammed Bakır'dan edilen rivayete göre Allah'ın Âdem'den bu yana gönderdiği her peygamber, tekrar dünyaya dönüp emiru'l mü'minin(Mehdî)'e yardım edecektir. Bu husus, şu ayette açıklanmıştır: “ Ona elbet inanacaksınız, ve ona elbet yardım edeceksiniz”.⁷⁶ Buradaki zamir, emiru'l-mü'minini kasdetmektedir.⁷⁷ Ayrıca İmamiyye “ Siz insanlar içerisinde çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz...”⁷⁸ âyetinde geçen “*ümmet*” lafzını “*eimme/imamlar*” şeklinde tefsir etmiştir.⁷⁹

Kelami konularda İmâmiyye Mutezile'ye yakındır. Mesela; “Gözler O'nu idrak edemez, O gözleri idrak eder ”⁸⁰ ayetine dayanarak Allah'ın görülmesini kabul etmemişlerdir.⁸¹ Yine “O gün bazı yüzler vardır ki parlaktır, Rablerine bakmaktadırlar”⁸² ayetini “Rabbinin sevabını beklemektedirler” şeklinde tefsir

⁷⁰ Muzaffer, a.g.e., s. 63-64.

⁷¹ Muzaffer, a.g.e., s.65.

⁷² Şaban Karataş, Şia'da ve sünni kaynaklarda Kur'ân tarihi, Ekin Yayınları, İstanbul, 1996, s. 64.

⁷³ Ali Özek, “İmamiyye-İsnâ Aşeriyye Şiası'nın Tefsir Anlayışı”, *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyum*, İlmî Neşriyat, İstanbul, 1993, s. 228-229.

⁷⁴ ez-Zehebî, a.g.e, II, 28.

⁷⁵ Süleyman Ateş, *İmâmiyye Şiâsının Tefsir Anlayışı*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1998, s. 18.

⁷⁶ Âl-i İmrân 3/81.

⁷⁷ Süleyman Ateş, a.g.e., s. 24-25.

⁷⁸ Âl-i İmrân, 3/110.

⁷⁹ Demirci, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, s. 341.

⁸⁰ En'âm 6/103.

⁸¹ Tabresî, *Mecmaü'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'ân*, Müessesetü'l İlam, Beyrut, 1410/1995, IV, 127.

⁸² Kıyâme 75/23.

etmişlerdir.⁸³

İmâmiyye Nisa suresinin “...Onlardan faydalanmanıza karşılık kararlaştırılmış olan mehirlerini verin..”⁸⁴ âyetini mut'a nikahının cevazına delil sayar. Abdeste ise ayakların mesh edilmesinin farz olduğunu söyler. Yine Bakara suresinin “...İman etmedikçe putperest kadınlarla evlenmeyin...”⁸⁵ âyetine dayanarak, ister müşrik, ister Ehl-i Kitaptan olsun bütün kafirlerin nikâhının haram olacağı anlayışındadır.⁸⁶

İmâmiyye'nin en önemli tefsirlerini şöyle sıralayabiliriz:

1-Hicri III.asrın sonu ile IV. asır başlarında yaşamış olan Ali b. İbrâhim el-Kummî'nin “*Tefsîrû'l Kummî'si*.”

2- Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasen b. Alî et-Tûsî (Ö.460/1068), “*et- Tibyân*”.

3-Ebû Alî el- Fadl b. el- Hasan et – Tabresî (Ö.538/1153), “*Mecmaü'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*”.

4-Muhammed b. Murtazâ (Ö. 1091/1680), “*es-Sâfi*”.

5-Muhammed Hüseyin et-Tabâtabâi, “*el- Mizân fi Tefsîri'l-Kur'ân*”.⁸⁷

bc. Tasavvûfî (İşârî) Tefsir

Zahir manası ile bağdaştırılabilen, süluk erbabının bilebileceği gizli işaretlerle Kur'ân âyetlerini tefsir etme tarzıdır⁸⁸. İşârî tefsir de diğer tefsir tarzları gibi ilk dönemlerde ortaya çıkıp zamanla gelişme gösteren ve dinen caiz olan bir olgudur.⁸⁹ Bu tefsir, gizli işaretlerde gerçek manadan çok uzaklaştığı zaman, cehaletten bir çeşit olur. Fakat Arapça'nın zahirinin gereğine uyan güzel bir istinbat olur ve karşıtı olmaksızın doğru olduğuna delili de bulunursa o makbul olur.⁹⁰

Tasavvufî yorumları sadece, Kur'ân-ı baştan sona kadar açıklayan Kur'ân Tefsirleri'nde görmüyoruz. Kur'ân Tefsirleri'nin dışındaki Tasavvuf literatüründe de bu tür yorumlara raslamaktayız. Mesela Muhyiddin b. Arabî'nin ve Gazalî'nin bazı ayetlerle ilgili yorumlarını bu cürten sayabiliriz.⁹¹

⁸³ Tabresî, a.g.e., X, 198.

⁸⁴ Nisa 4/24.

⁸⁵ Bakara 2/221.

⁸⁶ Çerâhoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 412.

⁸⁷ Zehebi, a.g.e., II, 42-235; Çerâhoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 448-504.

⁸⁸ Zerkânî, a.g.e., II, 546.

⁸⁹ Demirci, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, s.361.

⁹⁰ Mennâ el-Kattân, a.g.e., s. 357.

⁹¹ Albayrak, a.g.e., s. 106.

Önemli tassavufî tefsirler şunlardır:

- 1-et-Tusterî (Ö.283/896), “*Tefsîru'l- Kur'âni'l- Azîm*”.
- 2-es-Sülemî(Ö.412/1021), “*Hakikatu't-Tefsîr*”.
- 3-Kuşeyrî(Ö.465/1072), “*Letâifu'l-İşârât bi Tefsîri'l Kur'ân*”.
- 3-Alusî(Ö.1270), “*Rûhu'l-Meânî*”⁹².

bd. Felsefî Tefsir

Felsefî yönden Kur'ân-ı tefsir etmeye kalkışanlardan, tam bir Kur'ân tefsirinin bize ulaştığını söyleyemeyiz. Onlar yazmış oldukları felsefe kitaplarında Kur'ân'ın bazı ayetlerini ele almış, onlar hakkında fikir yürütmüşler. Bunlara İhvân-ı Safa'yı, Farabî ve İbn Sinâ'yı örnek verebiliriz.⁹³ Müslüman alimlerin hepsinin felsefî tefsiri kabul ettiğini söyleyemeyiz. Onlardan felsefî tefsiri bir tefsir çeşiti olarak görenler olduğu gibi, bunu bir tefsir çeşiti olarak görmeyenler de vardır.

Felsefî tefsir üzerinde en fazla duran filozof İbn Sinâ'dır. Ona göre Kur'ân hakikatını ancak kendisi gibi havâssın anlayabileyeceği rumuzlardan oluşan bir kitaptır. O, cenneti, nârı ve sıratı felsefî bir tarzda tefsir eder. Âlemleri 3 kısma ayırır: his âlemi, vehmî hayâl âlemi ve aklî âlem. Ona göre aklî âlem Cennet, hayâl âlemi Cehennem, his âlemi de kabir âlemidir.⁹⁴

be. Fıkhî Tefsir

Fıkhî Tefsir, Kur'ân- ı Kerim'in ibâdet ve muâmelâtla ilgili âyetlerini açıklayan ve onlardan hükümler çıkaran bir tefsir çeşididir.⁹⁵ Kur'ân'daki ahkam âyetleri hakkında tam bir birlik yoktur. Bu rakam 500-1000 arasında değişmektedir. Fıkhî tefsirleri “*Ahkâm'l-Kur'ân*”, “*Fıkhü'l- Kur'ân*”, “*Tefsîru Âyâtî'l-Ahkâm*” adları altında görmemiz mümkündür.⁹⁶

İlk fıkhî tefsir olarak Mukâtil b. Süleymân'ın(Ö.150/767) tefsiri kabul edilir. Bu

⁹² Zerkânî, a.g.e., I, 550-557, Cerrahoğlu, a.g.e., II, 14-32.

⁹³ Cerrahoğlu, a.g.e., II, 33-46.

⁹⁴ Zehebi, a.g.e., , II, 419-431.

⁹⁵ Demirci, *Tefsîr Usulü ve Tarihi*, s.366.

⁹⁶ Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, II, 46-57.

tefsirde ahkamla ilgili 500 âyetin tefsiri yer almaktadır.⁹⁷

Fıkhî tefsirlere örnek olarak şunları verebiliriz:

1- eş-Şâfi'î (Ö.204/819), “*Ahkâmu'l-Kur'ân*”.

2-el-Cessâs (Ö. 370/ 981), “*Ahkâmu'l-Kur'ân*”.

3-İbnu'l Arabî (Ö.543/1148),” *Ahkâmu'l- Kur'ân*”.

4-Kurtubî (Ö.671/1272), “*el-Cami'u li Ahkâmi'l-Kur'an*”.⁹⁸

bf. İlmî Tefsir

İlmî tefsir Kur'ân ibârelerindeki ilmî istilahları açıklayan, onlardan çeşitli ilimleri ve felsefî görüşleri çıkarmayı amaç edinen bir tefsir nevidir. İlmî tefsir tarzını benimseyenlerin başında Gazâlî geliyor. O *İhyâ*'sında ve *Cevâhiru'l-Kur'ân*'ında bu kabil açıklamalara yer vermiştir. Bu anlayış içerisinde tefsir yazan ve bunu en güzel şekilde tatbik mevkiine koyan ise Fahrüddin er-Râzî(Ö.606/1209)dir. Ebû'l-Fadl el-Mursî (Ö.655/1257) ile es-Suyûti (Ö.911/ 1505) de eserlerinede ilmî tefsir hakkındaki görüşlerini ortaya koymuşlardır⁹⁹.

Bu tefsir nevi bir kaç asır durakladıktan sonra, Avrupa'daki gelişmelerin etkisiyle 19. yüz yıldan itibaren yeniden canlanmıştır. İlmî tefsirin alanında en önemli yeri eş-Şeyh Tantâvî el-Cevheri (Ö1940) tutmaktadır.Onun bu konudaki “*el-Cevâhir fi Tefsiri'l Kur'ân*” adlı eseri 25 ciltten oluşmaktadır. ¹⁰⁰. eş-Şatibi, Emin el-Hûli ve ez-Zehebi gibi âlimler bu tefsire muhalif olmuşlar.¹⁰¹

bg. İçtimâi-Edebî Tefsir

Batı dünyasının hemen her alandaki üstünlüğü ondokuzuncu ve yirminci asırlarda İslâm toplumlarını derinden etkilemişti. İslam dünyasının münevverleri, çeşitli açılardan geri kalmışlığın temelinde, İslâm Geleneğinin, Kur'ân gibi kıymetli bir kaynaktan doğru ve yeterince yararlanmadığını düşünüyorlardı. Kur'ân'a dönüş fikri, Kur'ân'ın, hayata doğrudan yansıyan ve okuyucuları yönlendiren rehberlik vasfının, ön plana

⁹⁷ Mevlüt Güngör, *Kur'ân Tefsirinde Fıkhî Tefsir Hareketi ve İlk Fıkhî Tefsir*, İstanbul, 1996, s.101-109.

⁹⁸ Zehebi, a.g.e., II, 432-473; Demirci, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, s.367-368.

⁹⁹ Zehebi, a.g.e., II, 474 – 484; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 423-428.

¹⁰⁰ Cerrahoğlu, a.g.e., I, 429-466.

¹⁰¹ Demirci, a.g.e., s. 351-354.

çıkarılması anlayışıdır¹⁰².

Bu tefsir nevinin önderi Şeyh Muhammed Abduh'tur. Muhammed Reşid Rıda, Şeyh Ahmed Mustafa el- Merâğî, Abduh'un yolunu takip etmişlerdir. Bu tefsirin hiçbir mezhebin tesiri altında kalmama, isrâilî rivayetlere tenkidi tavır takınma, zayıf ve mevzu haberleri kullanmaktan çekinme gibi tasvib edilen yönleriyle beraber, akla çok hürriyet verme, Kur'ân'daki bazı şer'i hakikatleri te'vil etme, hakikatten mecaza ve temsile gitme gibi tasvib edilmeyen yönleri de vardır¹⁰³.

İçtimai tefsir ekolünün önemli eserleri şunlardır:

1.Muhammed Abduh, (Ö.1323/1905), “*Tefsîru cüz'i amme*”.

2.Reşid Rıda, (Ö.1354/1935), “*Tefsîru'l-Kur'âni'l-hakâm*”.

Bu tefsirin bir ismi de “*Tefsîru'l-menâr*”dır. Reşid Rıda bu tefsiri, Nisâ suresinin 145. âyetine kadar Muhammed Abduh'un açıklamaları doğrultusunda kaleme almış, Abduh'un ölümünden sonra ise, söz konusu tefsiri, kendi anlayışına göre devam ettirmiştir.

3.el-Merâğî,(Ö.1364/1945), “*Tefsiru'l-Merâğî*”.

4.Seyyid Kutub (Ö.1966), “*Fîzilâli'l-Kur'ân*”.¹⁰⁴

¹⁰² Albayrak, s.110.

¹⁰³ Zehebi, a.g.e.,II, 547-551.

¹⁰⁴ Demirci, a.g.e., s.363-364.

II. 20.Yüzyılda Azerbaycan'da Yapılan Kur'ân Mealleri

A. Vasim Memmedaliyev ve Ziya Bünyadov, “Gur'ân”

1. Dili

1992 senesinde Azerbaycan okuyucusuna sunulan kiril alfabesi ile yazılmış bu meal, Kur'ân-ı Kerim'in çağdaş Azerbaycan diline tercümesidir. Mütercimler, Kur'ân'ı şiir tarzında tercüme etmenin imkan haricinde olduğu, harfi tercümeğe aşırı bağılılığın ise Kur'ân'ı anlaşılmasız kılıp mütercimini gözden düşürebileceği ve onun emeğini boşa çıkartabileceği için açıklamalı edebî tercümenin Arap dilini bilmeyen okuyuculara Kur'ân'ın manasını imkan dahilinde dakik olarak anlatabilmek için en elverişli metod olarak görmekte dirler.¹⁰⁵ Mütercimlerin burada açıklamalı edebî tercümeden kast ettiklerini daha önce bahs ettiğimiz *Tefsiri tercüme* olarak tanımlaya biliriz. Sade, anlaşılır, yalın, açık ve yaşayan bir Azeri Türkçe'si kullanmış ve aşırılıktan kaçınmışlardır. Gramer kurallarına uymaya büyük özen göstermişlerdir.

2. Teknik Özellikleri

Tercümedeki önsöz, Vasim Memmedaliyev'e, sondaki kayıt ve şerhler ise merhum Ziya Bünyadov'a âittir. Maslahatçı redaktör ise Şeyhulislâm Hacı Allahşükür Paşazade'dir. Ön sözde Kur'ân Tarihi, tefsir, tercüme, meal, tercümede izlenilen yol gibi konulardan bahsedilmiştir.

Teknik özellikleri şöyle özetleye biliriz:

1-İlk baskısında Arapça metin verilmemiştir. Daha sonraki baskıda ise Arapça metine de yer verilmiştir.

2- İlk önce sûrenin Arapça ismini, daha sonra ise parantez içerisinde Azerbaycan Türkçe'sindeki karşılığını vermiş, Mekke'de veya Medine'de nazil olduğunu ve kaç âyetten oluştuğunu belirtmiştir. Örneğin: el-Fatiha (Kitabı Açan) Suresi, Mekke'de nazil olmuştur. Yedi âyettir.

¹⁰⁵ Vasim Memmedaliyev, Önsöz, s. XXVIII-XXIX.

3-Bazen Kur'ân'ın kendi metninde cümle tam verilmediği için, âyetin tam olarak anlaşılmadığı durumlarda, bu bölüm parantez içinde tamamlanmaktadır. Mütercimler, muteber Arapça tefsirleri esas almış, bunların yardımı ile fikrin tamamlanmasına çalışmışlardır.

Örneğin:

“ Allah, münafig kişileri¹⁰⁶ ve kadınları, müşrik kişileri ve kadınları ezaba uğratsın, mö'min kişilerin ve kadınların da tövbelerini gebul buyursun deye (emaneti Adem övladına tapşırıldı¹⁰⁷). Allah (mö'minleri) bağışlayan ve rehim edendir”.¹⁰⁸

4-Tercümedeki bazı söz ve ifadelerin, tarihî-coğrafi adların, şahıs adlarının kısa açıklaması metnin dahilindeki parantezlerde, mufassal açıklamaları ise tercümenin sonundaki şerh ve kayıtlarda verilmiştir.

5-Bir grup âyetler, söz ve ifadeler âlimler tarafından çeşitli şekilde tefsir ve izah edildiği için, tercümenin metni dahilinde önce onların ilk manası, sonrada parantez içinde diğer varyantları verilmiştir. Bunda da çoğunlukla “yahut”, “veya” sözcüklerinden istifade olunmuştur. Buna örnek olarak Sad sûresinin 32. âyetini verebiliriz:

“ O dedi: “Men bu atları Rebbimin zikrinden (Tövratdan) dolayı sevirem (çünkü Allahın dinini güvvetlendirmek için bir cihad vasitesi kimi onların te'rifi¹⁰⁹ Tövratda mövcuddur). Nehayet, (o atlar Süleymanın gözünden) geyb olub gizlendi. (Ve ya bu atlara olan mehebbet meni Rebbimin zikrinden yayındırdı¹¹⁰. O geder onlara tamaşa etdim ki, ikindi namazımı gıla bilmedim)”.

6-Bazı aynı ifadeler eşdeğerliği korumak şartıyla, Azerbaycan Türkçe'sinde çeşitli sinonimlerle/eşanlamlılılarıyla verilmiştir.

7-Bazan orijinal metinde olmayan, fakat kast olunan hitaplar, parantez içinde “Yâ Mehemmed”, “Yâ Peyğember”, “Yâ Resûlüm”, “Ey Müselmanlar” şeklinde verilmiştir.

8-Tercümenin metni içerisinde verilmiş parantezlerdeki söz, ifade ve cümleler aşağıdaki maksatlar için kullanılmıştır:

- a. Şahıs ve işaret zamirlerinin kime ve neye âit olduğunun gösterilmesi.
- b. Eksiltili, yarım cümlelerin tamamlanması.

¹⁰⁶ erkekleri

¹⁰⁷ havale etti

¹⁰⁸ Ahzâb, 33/73

¹⁰⁹ tarifi

¹¹⁰ uzaklaştırdı

c. Âyetlerin birbiriyle alakalandırılması.

d. Kısa açıklamalar.

9-Bazı özel isimler Azeri Türkçe'sindeki karşılıkları ile kullanılmıştır.Örneğin: Muhammed-Mehemmed, Şuayb-Şüeyb.

10-Merhum Azerî edebiyatçısı Ali Fehmi Alekberov'un hatırasına hürmet alameti olarak, onun 1969-1970 yıllarında Vasim Memmedaliyev'in redakörlüğü ile tercüme ettiği Bakara, Al-i İmrân sûreleri ile Nisâ sûresinin ilk dokuz âyeti yeniden işlenerek Memmedaliyev tarafından metne dahil edilmiştir.

11-Çeviride, şu tefsir ve tercümelere yararlanılmıştır: Taberî'nin "Câmiu'l- Beyân fî Tefsiri'l-Kur'ân", Ebû Hayyân, Râzî, İbn Kesir, Beydâvî, Zemahşerî, Sabûnî, Tabresî'nin tefsirlerinden, Mahallî ve Suyûti'nin "Tefsîru'l-Celâleyn", Ebû Talib Mekkî'nin "Müşkilü İ'râbi'l- Kur'ân" adlı eserlerinden, aynı zamanda İsmâil Ferruh Efendi'nin Türkçe "el-Mevâkib", Ö. N. Bilmen'nin "Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi", İsmâil Hakkı İzmirli'nin "Meâni'l Kur'ân", Mir Muhammed Kerim Ağa'nın "Keşfu'l Hakâyık an Nüketi'l-Âyâti ve'd Dekâik", Muhammed Hasan Mevlâzâde Şekvî'nin "Kitâbu'l-Beyân fî Tefsîri'l Kur'ân"ından, bunun yanısıra son dönemlerde Arap ülkelerinde Kur'ân'ın müşkil âyetlerinin izahına hasrolunmuş, bir dizi husûsî araştırmalardan yararlanılmıştır.¹¹¹

3. Belli Başlı Kavramların Tercümesi

Mütercimler Kur'ân'daki belli başlı kavramları Azerbaycan Türkçe'sine başarılı bir şekilde çevirmeye büyük özen göstermiş ve buna büyük ölçüde nail olmuşlardır. Bununla birlikte mütercimlerin farklı şekilde çevirdikleri bazı kavramlar da vardır:

Mütercimler Nisa sûresinin 60. âyetini şu şekilde tercüme etmişlerdir:

".....Onlar Şeytanın (Tağutun) hüzurunda mühakime olunmag (Şeytanın mehkemesine müraciet etmek) isteyirler. Halbuki onlara Şeytana inanmamaları emr olunmuşdu....."

Âyette geçen "Tağut" kelimesi "Şeytan" olarak çevirilmiştir ki, bu çeviri Tağut kelimesinden kastolunan manayı tam olarak yansıtmamaktadır. Çünkü Şeytan Tağut

¹¹¹ Vasim Memmedaliyev, Önsöz, s. XXVIII-XXXII.

kelimesine yapılan yorumlardan sadece biridir.¹¹² Tağut kelimesi ile ilgili çeşitli yorumlar yapılmıştır. Bu yorumlardan birine göre de Tağut “ her haddi aşana ve Allah dışındaki her mabuda” verilen addır.¹¹³ Bunun için de söz konusu kelimeyi aslıyla muhafaza edip parantez içerisinde açıklamak daha doğru olurdu.

En'âm sûresinin 51. âyeti şu şekilde açıklanmıştır:

“Rebbinin huzuruna cem edileceklerinden gorhanları Gur'ânla heberdar et. Onların Allahdan başka heç bir hamisi ve havadarı yohdur¹¹⁴. Belke de onlar (bununla) pis emellerden¹¹⁵ çekinsinler .

Mütercimler bu âyette yer alan “*şeftun*” kelimesini bir çok yerde “*şefaati*” olarak tercüme etmelerine rağmen burada “*havadar*” gibi çevirmişlerdir. Bizce havadar kelimesi şefaati kelimesini tam olarak karşılamamaktadır. Havadar birine arka çıkan, onun tarafını tutan, müdafaa eden anlamlarına gelmektedir.¹¹⁶ Şefaati ise Allah'tan bir kimsenin bağışlanmasını istemek, başkası adına yardım istemek, rica etmek, bir kimse için Allah'a aracı olmaktır.¹¹⁷

Mealde Hud sûresinin 88. âyeti şöyle çevrilmiştir:

“..... Menim¹¹⁸ (bu işde) müveffegiyyetim¹¹⁹ yalnız Allahın kömeyiledir¹²⁰. Men yalnız ona tevekkül etdim ve mehz Onun huzuruna döneceyem!”

Mütercimler âyetteki “*ve ileyhi unîbu*” ifadesini “mehz Onun huzuruna döneceyem!” şeklinde mânalandırmışlardır ki buradan da “Allah'ın huzuruna dönmek” manası anlaşılmaktadır. Oysa ki “*Înâbe*” tevbe edip Allah'a dönmek anlamına gelmektedir.¹²¹ Yani burada dönmekten maksat “tevbe ederek dönmektir”. Yoksa “Allah'ın huzuruna dönmek” değil.

Mütercimler İbrâhim sûresinin 52. âyeti şöyle açıklamışlardır:

“ Bu (Gur'ân) insanlar için ele bir moizedir¹²² ki, onunla hem gorhsunlar, hem

¹¹² Tağut kelimesinin Şeytan şeklinde açıklaması için bkz. Zemahşerî, *el- Keşşaf an Hakâiki't Tenzil ve Uyûni'l Ekavi'l fi vucuhi't te'vil*, Darü'l Fikr, 1397/1977.

¹¹³ Râğib el- İsfahânî, *el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur'ân*, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1986, s.454.

¹¹⁴ yoktur

¹¹⁵ kötü amellerden

¹¹⁶ Seyfettin Altaylı, *Azerbaycan Türkçesi sözlüğü*, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1994, I, 612.

¹¹⁷ “Şefaati” keliemesinin daha geniş mânası için bkz. er-Râğib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s.386; İbn Manzur, a.g.e., II, 333-334 ; Muhammedb. Ya'kub el- Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l muhit*, Darü'l İhya, Beyrut, 1417/1997, II, 984-985.

¹¹⁸ benim

¹¹⁹ başarıım

¹²⁰ yardımcıdır

¹²¹ İbn Manzur, a.g.e., III, 737-738.

¹²² meviza

Allahın tek bir tanrı olduğunu bilsinler, hem de ağıl sahibleri düşünüb ibret alsınlar!”

Âyetteki “*belâğ*” kelimesi “*moize*” olarak manalandırılmıştır ki bu şekilde manalandırmanın da söz konusu kelimeyi karşıladığını söyleyemeyiz. Çünkü “*belâğ*” kelimesi bildirmek, tebliğ etmek, duyurmak gibi anlamlara gelen “B-L-Ğ” kökünden mastar olup bildiri, tebliğ, duyuru manalarını taşımaktadır.¹²³ Meviza ise nasihat etmek ve sonuçları hatırlatmak demektir.¹²⁴

Netice olarak mütercimler bazı farklı tercümelere yer verselere de genel olarak kavramları tercüme ederken hakkını vermeğe çalışmış ve bunda başarılı olmuşlardır.

4. Müteşabihlerin Tercümesi

Mütercimlerin müteşabihleri tercümesine geçmeden önce müteşabih hakkında kısaca bilgi vermek gerekmektedir. Âl-i İmrân sûresinin 7. âyetinde ifade edildiği gibi Kur'ân âyetleri muhkem ve müteşabih olarak iki kısma ayrılmaktadır. Muhkem, manası açık olan, ancak bir yönüyle tefsir edilebilen âyetlerdir. Müteşabih ise, manası kapalı olan, çeşitli yönleriyle tefsir edilebilen âyetlerdir.¹²⁵ Müteşabihler iki çeşittir: 1) Hurûf-ı Mukattaa ve Gaybî Haberleri içine alan Hakiki Müteşabihler. 2) Lafzî, Manevi ve Hem Lafzî Hem de Manevi Müteşabihleri içine alan İzafî Müteşabihler.¹²⁶

Müteşabihlerin te'vil edilip edilmemesi konusu, ilk dönemlerden itibaren İslâm düşünce hayatını meşgul eden bir problem olarak görülmektedir. Başlangıçta bazı alimler müteşabihler karşısında acziyetlerini ifade ederek söz konusu nasslara, te'vile gitmeden iman etmişler; bazıları da onların zâhiri manalarına itibar ederek teşbih ve tescime dalmışlardır. Te'vil dönemine girildikten sonra ise müteşabih nassları anlamada akli kullanmanın zaruri olduğunu savunanlar, bu tür nassları te'vil yoluyla çözmeye çalışmışlardır. Ancak bunların bir kısmı nakli esas alarak akla gereği kadar yer verirken, diğer bir kısmı da bu tür nassların te'vilinde akli esas almıştır. Böylece bir tarafta müteşâbihatın te'vilini caiz görmeyip zâhiri anlamlarıyla yetinenler, diğer tarafta da te'vilin gerekli olduğunu savunan ve te'vile gidenler olmak üzere iki ayrı grup teşekkül etmiştir. Te'vilin câiz olmadığını savunanlar, Selef Mezhebi ile Müşebbihedir. Câiz

¹²³ İbn Manzûr, a.g.e., I, 258-259.

¹²⁴ A.g.e., III, 952.

¹²⁵ Celaluddin Abdurrahmân es-Suyûti, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Mensûrâtü'r Rıdâ, 1347, III, 3-4.

¹²⁶ Muhsin Demirci, *Kur'ân'ın Müteşabihleri Üzerine*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1996, s.67-112.

olduğunu savunanlar ise müteahhirîn Ehl-i Sünnet kelamcıları, Mutezile imamaları ve İslâm filozoflarıdır.¹²⁷

Şimdi de mütercimlerin te'vile konu olan müteşabih kelimeleri nasıl manalandırdıklarını görelim.

Mütercimler müteşabihleri Azeri Türkçesi'ne aktarmakta titiz davranmış ve doğru tercüme etmeye çalışmışlardır.

Mütercimlerin müteşabihlerin tercümesine örnek olarak ilk önce Kur'ân-ı Kerim'de Allah'a isnad edilmiş “mekr” fiilini verebiliriz. Mütercimler Âl-i İmrân sûresinin 54. âyetini şöyle çevirmişlerdir:

“ Onlar (İsa'ya inanmayanlar) hiyleye¹²⁸ el atdılar. Allah da onların hiylesine karşı (İsanı göye galdırıp münafıklarından birini İsa sûretinde onlara öldürtmekle) evez¹²⁹ verdi. Allah bütün hiylegerlerden¹³⁰ tedbirdir (hiylegerlere en yahşı¹³¹ ceza verendir)”.

Yine Enfâl sûresinin 30. âyetini şu şekilde tercüme etmişlerdir:

“(Yâ Mehemmed!) Yadına sal¹³² ki, bir zaman kafirler seni hebs etmek ve ya öldürmek, yahud da (Mekkedden) çıhardıb govmag için (Dârünnedvede) sene karşı hiyle gururdular. Allah da (onların bu hiylesine karşı) tedbir tökdü¹³³. Allah tedbir tökenlerin en yahşısıdır!”

“Mekr” bir kimseyi hile ile maksadından döndürmek demektir.¹³⁴ Te'vilciler bu fiili, Allah hakkında “ceza” manasında yorumlamışlardır. Yani Allah'ın mekr yapması, bu fiili işleyenleri cezalandırması demektir.¹³⁵ Mütercimler de Allah'a isnad edilen bu fiili harfi tercüme etmekten kaçınarak “tedbir görmek” şeklinde manalandırmışlardır ki, bu da isabetli bir tercümedir.

Müteşabihlerin tercümesine diğer bir örnek de Allah'a isnad edilen “vech” lafzını verebiliriz. Mütercimler Enâm sûresinin 52. âyetine şöyle mana vermişlerdir:

“(Yâ Resûlum!) Rebbinin camalını dileyerek seher-ahşam¹³⁶ Ona dua edenleri yanından govma

¹²⁷ A.g.e. s.127-155.

¹²⁸ hile, tuzak

¹²⁹ karşılık

¹³⁰ hilekarlardan

¹³¹ iyi

¹³² hatırla

¹³³ tedbir aldı

¹³⁴ er-Râğıb el-İsfahâni, a.g.e., s.715

¹³⁵ Demirci, Kur'ân'ın Müteşabihleri Üzerine, s.164.

¹³⁶ sabah akşam

Fahredden er-Râzî bu âyetteki vech lafzının iki şekilde te'vil yapılabileceğini söyler:

1)“ Onun vechini dilerler” buyruğunun manası “Onu istiyorlar” şeklindedir. Ancak ne var ki onlar tazim ve saygı ifade etmek için vech kelimesini zikr etmektedirler.

2)Bir zâtı, bir kimseye seven, onun yüzünü görmek ister. Binâenaleyh yüzü görmek, sevginin ayrılmaz hususiyetlerindedir. İşte bu sebepten dolayı vech kelimesi sevgi ve hoşnutluğu elde etmek gibi manalaradan kinaye yapılmıştır.¹³⁷ Merâğî ise söz konusu kelimeyi “rıza” şeklinde yorumlamıştır.¹³⁸ Mütercimler gelince, onlar vech lafzını harfî olarak tercüme etmeyi tercih etmişlerdir.

Müteşabihlerin tercümesine son örnek olarak Zümer sûresinin 56. âyetinde Allah'a isnad edilen “cenb” lafzının tercümesini verebiliriz. Mütercimler bu âyeti şu şekilde çevirmişlerdir:

“(Ele edin ki¹³⁹, sonradan) bir kes: “Allah'a itâet baresinde¹⁴⁰ etdiyim tegsirlere¹⁴¹ göre vay halıma! Hegigeten, men (Allah'ın hükmlerine, Gur'âna, peygembere ve mö'minlere) istehza edirdim!”- demesin”.

Cenb lügatta organ, taraf, cihet, yakın ve uzak manalarına gelmektedir.¹⁴² Müfessir er-Râzî âyetteki bu kelimeni “hak, emir ve taâf”olarak te'vil etmiştir.¹⁴³ Zerkeşi de âyette yer alan bu kelimedenden maksadın “itaât ve emir” olduğunu söyler.¹⁴⁴ Mütercimlerin de söz konusu kelimeyi “itaât” olarak tercüme ettiklerini görüyoruz..

Netice olarak mütercimler müteşabihlerin Azerbaycan Türkçe'sine aktarılmasında başarılı olmuşlardır.

5. Eksik Tercüme Yapıldığı Tespit Edilen Âyetler

Mütercimler Kur'ân-ı Kerim'i tercüme ederken akıcı ve belîğ bir üslup kullanmış, ayetler arasındaki ilgiyi mükemmel bir şekilde kurmuşlardır. Fakat bazen eksik tercümelere de yer vermişlerdir.

¹³⁷ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, Darü'l Kutubü'l İlmiyye, Beyrut, 1411/1990, XI, 195.

¹³⁸ Ahmet Mustafa el-Merâğî, *Tefsîru'l Merâğî*, Darü'l Fikr, Mısır, 1974, VII, 134.

¹³⁹ öyle yapın ki

¹⁴⁰ konusunda

¹⁴¹ kusurlara

¹⁴² Râğîb, el -İsfâhânî, a.g.e., s.139-140; el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., I, 142-143.

¹⁴³ Râzî, *Esâsu't- takdis*, s.181'den naklen, Demirci, *Kur'ân'ın Müteşabihleri Üzerine*, s.161.

¹⁴⁴ Zerkeşi, *el-Burhan*, II, 84.

Mealde Bakara sûresinin 37. âyetine şöyle mana verilmiştir:

“(Nehayet) Âdem Rebbinden be'zi¹⁴⁵ hüsusi kelimeler öyrenerek (Hevva ile birlikde¹⁴⁶ o kelimeler vasitesile) tövbe etdi. Doğrudan da, O (Allah) tövbeleri gebul edendir ve merhemetlidir.”

Mütercimler âyetteki “*fetâbe aleyhi*” ifadesini “*tevbe etti*” şeklinde çevirmişler ki, bu çevirinin de eksik bir çeviri olduğu ortadadır. Çünkü bu şekilde tercümeden söz konusu ifadenin Hz. Adem'e nisbet edildiği manası anlaşılmalıdır. Oysa ki burada maksat “Allah Teâlâ'nın Hz. Adem(a.s.)'ın tevbesini kabul etmesidir”. Nitekim bu âyeti merhum Hasan Basri Çantay şöyle tercüme etmiştir:

“Derken Âdem Rabbinden kelimeler belleyip aldı (Ona yalvardı). O da Tevbesini kabul etdi. Çünkü tevbeyi en çok kabul eden, asıl esirgeyen odur.”¹⁴⁷

Enâm sûresinin 66. âyeti mütercimlerce şöyle tercüme edilmiştir:

“(Yâ Resûlum!) Senin camaatın onu (Gur'ânı) hagg olduğu halda yalan hesab etdi. (Onlara) de ki: “Meger men sizin vekiliniz deyilem¹⁴⁸?”

Âyetin “(Onlara) de ki: “Meger men sizin vekiliniz deyilem?” kısmını eksik olarak çevirilmiştir. Çünkü bu zaman “Hz. Peygamber (s.a.v.)in sanki onların vekili olduğu” manası anlaşılır. Burada kastolunan ise “Hz. Peygamber'in onların vekili olmadığıdır”. Nitekim merhum Elmalılı Hamdi Yazır bu âyeti şöyle çevirmiştir:

“Bu böyle hak iken, kavmin buna yalan dedi. De ki: Üzerinize vekil değilim!”¹⁴⁹

Yine Nur sûresinin 9. âyeti şöyle çevirilmiştir:

“Beşinci defe¹⁵⁰: “Eger yalan deyiremse, Allah mene le'net elesin!”- demelidir.

Âyetin tercümesi âyetten kastolunan manayı yansıtmaktan uzaktır. Çünkü söz konusu âyette kastolunan “kadının kocası doğru söyleyenlerden ise Allah'ın gazabının kadının kendi üzerine olmasıdır”. Yukarıdaki tercümeden ise “kadın yalan söyleyenlerden ise Allah'ın gazabının kadının kendisinin üzerine olması” manası anlaşılmalıdır. Âyetin doğru tercümesine örnek verelim:

Beşincisi de “Eğer o sâdıklardan ise muhakkak Allah'ın gazabı kendinin

¹⁴⁵ bazı

¹⁴⁶ beraber

¹⁴⁷ Hasan Basri Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim*, İstanbul, 1990.

¹⁴⁸ değil miyim?

¹⁴⁹ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili, Kur'ân-ı Kerim ve İzahlı Meâli*, Nizam Yayınları, İstanbul, 1998.

¹⁵⁰ defa

üzerindedir.”¹⁵¹

Netice olarak mütercimler âyetleri tercüme ederken akıcı ve belîğ bir üslûp kullanmış, âyetler arasındaki ilgiyi mükemmel şekilde kurmuş ve bazı istisnalar hariç başarılı olmuşlardır.

B. Neriman Kasımoğlu, “Gur'ân-i Kerim” (Azerbaycan Türkçe'sinde Açıklama)

1. Dili

Tercüme 1993 senesinde kiril alfabesi ile neşr edilmiştir. Mütercimin tercümede izlediği metod giriş bölümünde anlattığımız tercüme çeşitlerinden *manevi tercüme* metodudur. Fakat bu metodu başarıyla uyguladığını söyleyemeyiz. Çünkü manevi tercümeden gaye metindeki mana ve maksadların başka bir dille güzelce ifade edilmesidir. Mütercimin bunu başardığını söylemek ise zordur. Daha çok anlama dayanarak Azeri Türkçesi ifade kalıbı içinde yapmaya çalışsa da dili ve üslûbü pek akıcı değildir. Bazen kelimelerin hakkı tam verilememiştir. Eksik tercümelemler çoktur. Bazen de metnden çok uzaklaşılması Arapça bilmeyen okur için en vacip olan mananın arka plana geçmesine getirip çıkarmıştır.

2. Teknik Özellikleri

Mealın teknik özelliklerini ise şöyle özetleyebiliriz:

1-Arapça metin verilmemiştir. İlk önce surenin ismi verilmiş, sûrelerin manaları, Mekkî veya Medeni oluşu Meal'in son kısmındaki “Bazı İzahlar” kısmında verilmiştir.

2-Tercüme metni içerisinde verilmiş parantezlerdeki söz, ifade ve cümleler, şahıs ve işaret zamirlerinin kime ve neye ait olduğunu göstermek ve kısa açıklamalar yapmak için kullanılmıştır.

3-Bazen farklı yorumlanan kelime ve ifadelerin ilk manası verilmiş, daha sonra ise parantez içerisinde “ve yahut” sözcüğü kullanılarak diğer varyantlar zikredilmiştir.

¹⁵¹ Elmalı, a.g.meal.

kısımında verilmiştir.

6-Çeviride hangi tefsir ve tercümelere yararlanıldığı belirtilmemiştir.

Tercümenin son kısmındaki “*Kur’ân Açıklaması: Gayıdış¹⁵² Kaygılarımız*” başlığını taşıyan makalede tercüme, meal, Azerbaycan destanlarında, atasözlerinde, folklorunda ve edebiyatında Kur’ân’ın yeri, Azerbaycan halkının tarihi-kültürel irsini anlamada Kur’ân’ın rolü gibi konulara değinilmiştir.

3. Belli Başlı Kavramların Tercümesi

Mütercim kavramları manalandırırken başarılı olduğunu söylememiz zordur. Mütercim zaman zaman kavramları farklı olarak çevirmiştir ki, şimdi de bunları örenkeriyle görelim:

Mealde Mâide sûresinin 3. âyeti şöyle açıklanmıştır:

“Leş, gan¹⁵³, donuz¹⁵⁴ eti, Allah’dan geyrısı¹⁵⁵ adına kesilenler, canı çıkmazdan¹⁵⁶ önce kesmemiş olsanız boğulmuş, bir yerinden vurularag öldürülmüş, yihılıb ölmüş, buynuz zedesiyle ölmüş ve gurbangahlar üstünde kesilmiş heyvanları yemek ve fal oħlarıyla pay kazanmag haram bilinmiş size. Ehıagsızlıg¹⁵⁷ demektir bunu gebul etmemek.....”

Âyetteki “*fısk*” kelimesi “*ahlaksızlık*” olarak tercüme edilmiştir. Fakat bu tercüme fıskın anlamını yansıtmamaktadır. Fısk Allah’ın emrine karşı isyan ve onu terk etmek, Hak Yoldan çıkmaktır.¹⁵⁸ Nitekim Razî de fıskı şöyle tarif etmektedir: Allah’a itaat etmekten çıkıp, Allah’a karşı isyan etme haline girmekten ibarettir.¹⁵⁹

Mütercim Kur’ân-ı Kerim’de Allah’a isnad edilen “*hakîm*” lafzını bir çok yerde “*müdrık*” olarak çevirmiştir. Nitekim bu lafzın geçtiği Bakara sûresinin 209 âyetini şöyle tercüme etmiştir:

“Size aşkar deliler geldikten sonra da büdreseniz, bilin, güçlüdür, müdrıkdir Allah.”

Görüldüğü gibi ayetteki Allah’a isnad edilen “*hakîm*” lafzı “*müdrık*” olarak

¹⁵² dönüş

¹⁵³ kan

¹⁵⁴ domuz

¹⁵⁵ geyrısı

¹⁵⁶ ölmeden

¹⁵⁷ ahlaksızlık

¹⁵⁸ İbn Manzur, a.g.e., II, 1095-1096

¹⁵⁹ Râzî, a.g.e., III, 85.

açıklanmıştır. Müdrük çok akıllı, çok derin düşünen, idrakı geniş, anlayışlı, kemale ermiş manalarına gelmektedir. Hakîm ise hikmet sahibi demektir. Bu sıfat Allah'ın eşyayı bilme ve son derece sağlam yaratma özelliğini anlatır.¹⁶⁰ Hakîm'in başka bir tarifini verecek olursak "hiç kimsenin itiraz edemeyeceği bir şeyi yapmış olandır".¹⁶¹ Dolayısıyla müdrük lafzının Allah Teâla'ya isnad edilen hakîm lafzını tam olarak karşılamadığını görüyoruz.

Yine mealde Mâide sûresinin 19. âyeti şu şekilde manalandırılmıştır:

"....."Bize müjde veren, öyüd¹⁶² veren bir peygamber gelmemiş" demeyesiz. Müjde veren, öyüd veren peygamber gelmiş size. Her şeye gadirdir Allah."

Mütercim bir çok yerde "nezir" kelimesini "haberdar eden", "korkutan" olarak çevirmesine rağmen bu âyette söz konusu kelimeyi "öğüt veren" gibi tercüme etmiştir. Bu tercüme, nezir'den kastedilen manayı yansıtmamaktadır. "N-Z-R" kökünden türeyen "inzar" sözlükte içerisinde korkutma olan bir haberi vermektir. Nezir kelimesi de inzar'ın ismi olup korkutan, uyaran, sakındıran anlamlarına gelmektedir.¹⁶³

Ahzab sûresinin 34. âyetini mütercim şöyle çevirmiştir:

"Evinizde onan Allah'ın âyelerini yadınızda salayın¹⁶⁴. Hessedir, her şeyden heberdardır Allah."

Âyette Allah'a isnad edilen "Latîf" sıfatı "Hessas" olarak açıklanmıştır. Bu şekilde tercümeni doğru kabul etmemiz zordur. Çünkü, hessas çok çabuk duyan, anlayan, kavrayan, çok çabuk etkilenen, üzülen, en ufak hareketi, dokunuşu hisseden anlamlarına gelmektedir.¹⁶⁵ Latîf ise işlerin inceliklerini bilen ve hidayete götürmekte kullarına yumuşak, kibar olan demektir.¹⁶⁶

Netice olarak mütercimin kavramların tercümesinde pek de başarılı olduğunu söyleyemeyiz.

4. Müteşabihlerin Tercümesi

Mütercim müteşabih kelimeleri çevirirken bazen farklı tercümelere yer verse de

¹⁶⁰ Râğıb el-İsfahânî, a.g.e., I, 688.

¹⁶¹ Râzî, a.g.e, I, 192.

¹⁶² öğüt

¹⁶³ Râğıb el-İsfahânî, a.g.e.,s.742.

¹⁶⁴ hatırlınızda tutun, unutmayın.

¹⁶⁵ Seyfettin Altaylı, a.g.e., II, 631-632.

¹⁶⁶ Râğıb el- İsfahânî, a.g.e., s.680.

genel olarak başarılıdır.

Âl-i İmrân sûresinin 54. âyeti şöyle tercüme edilmiştir:

“... Allah en yahşı hiylegerdir”.

Yine mütercim Enfâl sûresinin 30. âyetini şu şekilde çevirmiştir:

“..... En yahşı hiylegerdir Allah”.

Her iki âyetteki Allah'a isnad edilen “*mekr*” kelimesi harfî olarak tercüme edilmiştir. Fakat bu âyetlerde *mekr* fiilini harfî tercüme etmek pek de uygun değildir. Çünkü bu zaman tuzak kurmanın iyi bir iş, tuzak kuranların da iyi kimseler olduğu, Allah'ın da bunların en iyisi olduğu anlaşılmaktadır. Bu şekilde tercüme, okuyucunun zihninde yanlış çağrışımlara sebep olabilir. Oysa âyetleri “Allah tuzakların en iyisini kurar” ve ya “Allah en iyi tuzak kurandır” şeklinde çevirdiğimizde, bütün bu yanlış anlaşılmalara ve çağrışımlara bertaraf etmiş oluruz.¹⁶⁷

Kur'ân'daki müteşabihlerden biri de Allah'a isnad edilen “*ityan*” fiilidir. Mütercim bu fiilin geçtiği Enâm sûresinin 158. âyetini şöyle çevirmiştir:

“Meleklerinmi, Rebbininmi, yohsa¹⁶⁸ Reblerinin be'zi mö'cüzesinin gelmesini mi gözleyir¹⁶⁹ onlar? Reblerinin be'zi möcüzesinin geldiği gün imana gelen kimsenin imanı fayda getirmez ona, önceden gelmeyibse eğer imana, yahud da bir heyir¹⁷⁰ kesb etmeyibse öz imanında.....”

Bu fiilin geçtiği Fecr sûresinin 22. âyeti de şu şekilde tercüme edilmiştir:

“ Geldi Rebb'inin emri ve sıra sıra düzülüb geldi melekler”

Mütercim ilk âyette Allah'a isnad edilen *ityan* fiilini hiç bir açıklama yapmadan tercüme etmiş, ikinci âyette ise bu fiili emir kelimesi ile açıklamıştır. İtyan lügatta gelmek manasındadır.¹⁷¹ Zemahşerî “Allah'ın gelmesinden maksat, Onun emir ve azâbının gelmesidir”¹⁷² yorumunu yaparken, el-Merâğî şu görüştedir: “Allah'ın gelmesi, Onun dünyada sevdiğilerine vaadettiği yardım ile düşmanları için hazırladığı azâbının gelmesidir.”¹⁷³ Mütercimin de söz konusu kelimeyi Zemahşerî'nin yorumuna uygun olarak açıkladığını görüyoruz.

Netice olarak mütercim müteşabih kelimeleri çevirirken bazen sadece harfî tercüme

¹⁶⁷ Aydar, a.g.e., s. 318-319.

¹⁶⁸ yoksa

¹⁶⁹ bekliyor

¹⁷⁰ hayır

¹⁷¹ Fîrûzâbâdî, a.g.e., I, 11.

¹⁷² Zemahşerî, *el-Keşşaf*, I, 353.

¹⁷³ Merâğî, a.g.e., VIII, 80.

etmekle yetinmiştir ki, yukarıda söylediğimiz gibi böyle tercüme bazen yanlış anlaşılmalara sebep olabilir. Bazen de bu kelimeleri alimlerin söz konusu kelimelerle ilgili te'villeri ile açıklamıştır.

5. Eksik Tercüme Yapıldığı Tespit Edilen Âyetler

Daha öncede belirttiğimiz gibi mütercim mealde sıklıkla eksik tercümelere yer vermiştir. Fakat biz bunlara bir kaç örnek vermekle yetineceğiz.

Bakara sûresinin 167. âyeti şöyle açıklanmaktadır:

“ Ah kaç ki, dünyaya dönmemiz mümkün olaydı, bizden gen duranlardan¹⁷⁴ biz de aralanaydık¹⁷⁵” dedi ezab görenler. Belece gösterir onlara Allah hesretini çekecekleri işlerini...”.

Mütercim âyetteki “tabii olanlar” anlamına gelen “ ellezîne't tebauû” ifadesini “ezab görenler” gibi manalandırmıştır ki, bunun da doğru bir tercüme olmadığı ortadadır. Belki mütercim 166. âyetten yola çıkarak bu şekilde tercüme etmeye kalkışmıştır. Fakat söz konusu ayette hem tabî olunanların, hem de tabî olanların azabı gördükleri bildirilmiştir. Dolayısıyla azabı görenleri tabî olanlarla sınırlandırmak doğru değildir. Olsa bile kelimenin hakkını vermek bakımından da bu tür tercüme doğru kabul edilemez. Yine “Belece gösterir onlara Allah hesretini çekecekleri işlerini” cümlesinden, âyette kastedilen mana anlaşılmamaktadır. Bu âyetin doğru mealı şöyledir:

“Ve tâbi olanlar şöyle demiştir: “Bizim için (dünyâya) bir dönüş olsaydı da (bugün) bizden uzaklaşdıkları gibi biz de (o gün) onlardan uzaklaşsaydık”. Böylece Allah onlara bütün yaptıklarını hasret (ve nedâmet)ler halinde kendilerine gösterecektir ve onlar cehennemden çıkıcılar da değildirler”.¹⁷⁶

Mütercim Nisa sûresinin 127. âyetini şu şekilde manalandırmıştır:

“Gadınlar hakkında senden fetva isterler. De ki, “Onlara verilmeli olanı vermediklerinize aid, evlenmek istediğiniz yetim gadınlara, zavallı uşaklara¹⁷⁷ ve yetimlere karşı¹⁷⁸ insafılı davranışa aid Kitab'da size okunan âyelerdir Allahın onlar

¹⁷⁴ uzak duranlardan

¹⁷⁵ uzaklaşaydık

¹⁷⁶ Çantay, a.g.meal.

¹⁷⁷ çaresiz çocuklara

¹⁷⁸ karşı

haggında size hökmü.....”

Mütercim cümleleri birbirine doğru olarak bağlayamadığı için hataya düşmüştür. Âyetin doğru tercümesine örnek verelim:

“ Senden kadınlar hakkında fetva istiyorlar. De ki onlara ait hükmü Allah size açıklıyor: Kitap'ta, kendileri için yazılmışı (mirası) vermeyip nikahlamak istediğiniz yetim kadınlar, çaresiz çocuklar ve yetimlere karşı âdil davranmanız hakkında size okunan âyetler (Allah'ın hükmünü apaçık ortaya koymaktadır).....”¹⁷⁹

Mâide sûresinin 41. âyeti şöyle tercüme edilmiştir:

“ Ey Resul, goy seni heç üzmesinler kafirlikde birbirile yarışanlar, ağzında “iman getirdik” deyib üreyinde inanmayanlar, yehudilerden olanlar. Yalana gulag¹⁸⁰ verer, sene goşulmayan başga gövme gulag verer, kelimelerin yerlerini deyişdirib me'nanı¹⁸¹ tehrif eder onlar.” Eger bu size verilirse alın, verilmirse hezer edin¹⁸² ondan” deyerler. Çaçdırmag¹⁸³ istese kimseni Allah, Ona garşı üsyana galhmagdan ötrü ne elese bir şey gelmez belesinin elinden.....”

Âyet baştan sona kadar metindeki manayı yansıtmamaktadır. Mütercim âyetin “Ey Resul, goy seni heç üzmesinler kafirlikde birbirile yarışanlar, ağzında “iman getirdik” deyip üreyinde inanmayanlar, yehudilerden olanlar.” kısmında “kafirlikde birbirile yarışanlar” cümlesini “inanmayanlar” ve “yehudi olanlar” ifadelerinden bağımsız olarak çevirmiştir. Halbuki “kafirlikde birbirile yarışanlar” cümlesi söz konusu ifadelerin sıfatıdır. Yine âyetin “Çaçdırmag istese kimseni Allah, Ona garşı üsyana galhmagdan ötrü ne elese bir şey gelmez belesinin elinden” kısmı ise tamamen yanlıştır. Âyette Hz. Peygamber'e “Allah bir kimseyi şaşkınlığa düşürmek istese Ona karşı, şaşkınlığa düşürülenin lehine hiç bir şey yapamayacağı” söylenmektedir. Fakat yukarıdaki tercümede sanki bunun Hz. Peygamber'e değilde başkasına söylendiği manası anlaşılmaktadır. Âyetin doğru tercümesine örnek verelim:

“ Ey Resûl! Kalpleri iman etmediği halde ağızlarıyla “inandık” diyen kimselerden ve yahudilerden küfr içinde koşuşanlar (ın hali) seni üzmesin. Onlar durmadan yalana kulak verirler, ve sana gelmeyen (bazı) kimselere kulak verirler; kelimeleri yerlerinden kaydırıp değıştirirler. “Eğer size şu verilirse hemen alın, o verilmezse sakının!” derler.

¹⁷⁹ Heyet, a.g.meal.

¹⁸⁰ kulak

¹⁸¹ manayı

¹⁸² sakının

¹⁸³ şaşkırtmak

kulak verirler, ve sana gelmeyen (bazı) kimselere kulak verirler; kelimeleri yerlerinden kaydırıp değiştirirler. “Eğer size şu verilirse hemen alın, o verilmezse sakının!” derler. Allah bir kimseyi şaşkınlığa (fitneye) düşürmek isterse, sen Allah'a karşı, onun lehine hiçbir şey yapamazsın.....”¹⁸⁴

Mütercimmin eksik olarak tercüme ettiği âyetlere son misal olarak Kehf sûresinin 84. âyetini verebiliriz. Mütercim söz konusu âyeti şöyle çevirmiştir:

“Yer üzerinde yer verdik ona, her şeyin yolunu öğretdik ona.”

Buradaki hata “mekene” fiilinin kullanılışıyla ilgilidir. Âyetlerde, güç ve kudret sahibi kılmak, anlamında kullanılan bu kelimeyi mütercim, yer vermek anlamında kullanmıştır. Oysa âyet şöyle tercüme edile bilirdi:

“ Biz onu yerüzünde güçlü kıldık ve ona her şeyden bir sebep (istediği herşeye ulaşmanın yolunu, aracını) verdik.”¹⁸⁵

Netice olarak mütercim âyetleri tercüme ederken sık sık eksik tercümelere yer vermiş, bazen metinden kopmuş ve âyetten murad edilen manayı yansıtamamıştır.

C. Muhammedhasan Genioğlu ve Tariyel Bilaloğlu, “Gur’ân-i Kerim” (Azerbaycan diline tercümesi ile)

1. Dili

Tercüme 2000 senesinde Türkiye Diyânet Vakfı tarafından latin alfabesi ile neşr edilmiştir.

Mütercimler daha çok harfî tercüme yapmaya özen göstermişlerdir. Metne sadakat göstererek kelime kelime tercümeyle çalışmış ve anlamın sıhhatini, anlatım güzelliğine tercih etmişlerdir. Dili sade, anlaşılır ve açıktır.

2. Teknik Özellikleri

Tercümede izlenen teknik özellikler şunlardır:

¹⁸⁴ Heyet, a.g.m.

¹⁸⁵ Süleyman Ateş, *Kur’ân-ı Kerim ve Yüce Meali*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, ts.

da yer almaktadır.

2-Sûre adları Arapça'da olduğu gibi aynıyla verilmiş, daha sonra ise sûrenin kaç âyetten oluştuğu, Mekkî veya Medenî olduğu gösterilmiştir. Sûre adlarının manaları ise “Sure Adları” kısmında açıklanmıştır.

3-Âyetlerin tercümesinde büyük harfle yazılan “Men, Biz, Siz, O, ve Öz¹⁸⁶” gibi zamirlerle Allah Teâla kastolunmuştur.

4- Parantez içerisindeki söz ve ifâdeler aşağıdaki maksatlar için kullanılmıştır:

a- Şahıs ve işaret zamirlerinin kime ve neye âit olduğunun gösterilmesi.

b-Kısa izahlar.

c-Kur’ân uslûbû ile Azeri Türkçe'sinin uslûbû arasındaki farkın talebinden doğan tamamlayıcı sözler.

5-Bazı kavramlar olduğu gibi muhafıza edilmiştir. Örneğin: münafık, muttaki, müşrik. Bunların açıklamaları ise sondaki “Tercüme Metninde Getmiş Be'zi Ereb Sözleri “ kısmında verilmiştir.

6-Bazı özel isimlerin yazılışı Azeri Türkçesine uygun şekilde kullanılmıştır. Örneğin: Muhammed-Mehemmed.

3. Belli Başlı Kavramların Tercümesi

Mütercimler âyetleri tercüme ederken kavramların hakkını vermekte titiz davranmış, daha önce de belirttiğimiz gibi bir kısım kavramları olduğu gibi muhafaza etmişlerdir. Fakat diğerleri gibi bu mütercimlerde bazı kavramları farklı olarak manalandırmışlardır.

Mütercimler Bakara sûresinin 48. âyetine şöyle mana vermişlerdir:

“ O günden gorhun ki, (o vaht¹⁸⁷) heç kes heç kesin¹⁸⁸ kârına gelmez, heç bir havadarlıg gebul edilmez, heç kesden bir evez¹⁸⁹ alınmaz ve onlara heç bir kömek¹⁹⁰ gösterilmez.”

Yine Enbiya sûresinin 28. âyeti şu şekilde tercüme edilmiştir:

“O, onların ne etdiklerini ve ne edeceklerini bilir. Onlar ancag Onun razı galdığı kesi

¹⁸⁶ Kendi

¹⁸⁷ o zaman

¹⁸⁸ kimse kimsenin

¹⁸⁹ karşılık

¹⁹⁰ yardım

himaye ederler ve Onun gorhusundan eserler.”

İlk âyette “*şefaât*” kavramı “*havadarlık*” olarak tercüme edilirken, diğer âyette bu kavram “*himaye ederler*” şeklinde açıklanmıştır. Havadarlık ve şefaât lafızlarını daha önce açıklamıştık.¹⁹¹ Himaye etmek ifadesine gelince korumak, yardım etmek, kolu kanadı altına almak demektir.¹⁹² Gördüğümüz gibi söz konusu ifade de şefaati tam olarak karşılamamaktadır.

Nisa sûresinin 130. âyeti şöyle çevirilmiştir:

“ Eger onlar ayrılırsalar, Allah Öz¹⁹³ geniş lütfünden her birinin (ruzisini) verir. Hegigeten, Allah genişürekli ve hikmet sahibidir.”

Buradaki Allah'a isnad edilen “*vâsien*” lafzı “*genişürekli*” olarak tercüme edilmiştir. Fakat bu tercümenin de söz konusu kelimededen kastedilen manayı yansıttığını söyleyemeyiz. Vasî rızkı bütün yaratıklarına, rahmeti her şey için ve zenginliği her fakir için geniş olandır.¹⁹⁴ Tefsirciler de söz konusu kelimeyi “*kudreti geniş*”¹⁹⁵, “*lütfu geniş*”, “*rahmeti geniş*”¹⁹⁶ olarak açıklamışlardır.

Mütercimlerin Kur’ân-ı Kerim'deki kavramlardan biri olan “*iflah*” kavramını nasıl tercüme ettiklerini görelim. Bu kavramın geçtiği Tevbe sûresinin 88. âyeti mütercimlerce şöyle manalandırılmıştır:

“... Onlar için ne'metler vardır ve onlar uğur gazananlardır.”

Âyetteki “*müflihûn*” lafzının “*uğur gazananlar*” şeklinde çevirildiğini görüyoruz. Bu kavramın geçtiği diğer bi çok ayette de söz konusu kavram buradaki gibi manalandırılmıştır. Fakat bu çeviri söz konusu kavramdan kastolunan manayı tam olarak yansıtmamaktadır. Uğur baht, mutluluk, başarı anlamlarına gelmektedir.¹⁹⁷ Felah ise “F-L-H” kökünden masdar olup kurtuluş, nicat, nimetler ve hayırda devamlılıktır.¹⁹⁸ Cemâluddîn Kâsımî de aynı kökten ismi fâil olan muflihun'u şöyle açıklamaktadır: “Sevabı elde etme, ebedi olarak Cennet'te olma ve Allah'ın düşmanları için hazırladığı cezadan kurtulma gibi Allah'tan talep ettikleri şeylere ulaşanlardır.”¹⁹⁹

İbrahim sûresinin 3. âyeti şöyle tercüme edilmiştir:

¹⁹¹ Bu kelimelerin açıklaması için bkz. s. 24

¹⁹² Seyfettin Altaylı, a.g.e., II, 647.

¹⁹³ Kendi

¹⁹⁴ İbn Manzur, a.g.e, III, s.925-926.

¹⁹⁵ Zemaşerî, a.g.e., I, 302.

¹⁹⁶ Merâğî, a.g.e., V, 174.

¹⁹⁷ Seyfettin Altaylı, a.g.e., II, 1164.

¹⁹⁸ İbn Manzur, a.g.e., II, 1125-1126.

¹⁹⁹ Muhammed Cemaluddîn el-Kâsımî, *Mehâsinu't Te'vil*, Darü'l İhyâ, 1336/191., II, 39.

cezadan kurtulma gibi Allah'tan talep ettikleri şeylere ulaşanlardır.”¹⁹⁹

İbrahim sûresinin 3. âyeti şöyle tercüme edilmiştir:

“O keslerin ki, onlar bu dünya hayatını ahiretten üstün tutub sever, (insanları) Allahın yolundan çıkarır ve onu eymeye²⁰⁰ çalışırlar. Onlar derin yanılma içerisindedirler”

Âyette geçen “*dalâlin*” kelimesini mütercimler “*yanılma*” olarak açıklamışlardır. Fakat bu açıklama da kelimededen kast edilen manayı tam olarak yansıtmamaktadır. Şöyle ki, yanılma bir işi doğru yapmamak, yanlış yapmak, hata yapmak demektir.²⁰¹

Dalalet ise hidayetin zıddı olup doğru yoldan sapmak, ayrılmak anlamlarına gelmektedir. Bu ayrılmak ister kasıtlı, ister yanılmayla, ister az, isterse de çok olsun bu dalalettir.²⁰²

Netice olarak mealde belli başlı kavramların bazısı farklı şekilde tercüme edilsede büyük bir kısmı Azerbaycan Türkçe'sine doğru olarak aktarılmaktadır.

4. Müteşabihlerin Tercümesi

Mütercimlerin müteşabih kelimelerin tercümesinde de başarılı olduklarını söyleyebiliriz.

Kur'ân'da yer alan müteşabihlerden biri de Allah Teâla'ya isnad edilen “*istivâ*” fiilidir. Mütercimler bu fiilin geçtiği Bakara sûresinin 29. âyetini şöyle çevirmişlerdir:

“Yer üzünde her şeyi sizin için yaradan, sonra ise semaya üz tutarag²⁰³, onda yeddi gat göyü guran²⁰⁴ O'dur. O, her şeyi bilendir”.

Yine bu fiilin geçtiği A'râf sûresinin 54. âyetini şu şekilde tercüme etmişler:

“Hegigeten sizin Rebbiniz göyleri ve yeri altı güne yaradan, sonra ise erşde²⁰⁵ bergerar olan²⁰⁶ Allahdır....”

Mütercimler ilk âyette bu fiile “*üz tutmak*”, diğer âyette ise yerleşmek, karar kılmak anlamlarına gelen “*bergerar olmag*” şeklinde mana vermişlerdir. İstivâ lügatta

¹⁹⁹ Muhammed Cemaluddin el-Kâsımî, *Mehâsinu't Te'vîl*, Darü'l İhyâ, 1336/191., II, 39.

²⁰⁰ eğmeye

²⁰¹ Seyfettin Altaylı, a.g.e., II, 1218.

²⁰² Râğıb el- İsfahânî, a.g.e., s.440.

²⁰³ yönelerek

²⁰⁴ yaradan

²⁰⁵ arşda

²⁰⁶ yerleşen, karar kılan

eder.²⁰⁸ Mütercimlerin de bu kelimeyi yukarıdaki manalara uygun olarak tercüme ettiklerini görüyoruz.

Müteşabihlerin tercümesine diğer bir örnek olarak Allah'a isnad edilen “yed” lafzını verebiliriz. Mütercimler bu lafzın geçtiği Âl-i İmrân sûresinin 73. âyetini şöyle çevirmişler:

“ De: şüphesiz lütf Allah'ın elindedir, onu istediği kese verir. Allah genişreklidir, her şeyi bilendir!”

Yine bu lafzın geçtiği Yasin sûresinin 71. âyetin şu şekilde tercüme edilmiştir :

“Meger onlar için Öz ellerimizle mal-heyvan yarattığımızı ve özlerinin buna sahib olduklarını görmürlermi?”

Yed lügatta el, kuvvet, yol, kudret, mülk, nimet ve diğer manalara gelmektedir.²⁰⁹ Organ anlamı hariç diğer anlamlar kastedildiğinde, Allah'a isnad edilebilir. Alimler bu lafzı daha çok kudret ve nimet olarak te'vil etmişlerdir.²¹⁰ Mütercimler ise her iki ayetteki yed kelimesini hiç bir yorum yapmadan lafzen tercüme etmeyi tercih etmişlerdir.

Netice olarak mütercimler müteşabih kelimeleri çevirirken bazen İslâm alimlerinin söz konusu kelimelere verdiği anlamlarla çevirmeği, bazen de sadece harfî tercüme etmeği tercih etmişlerdir.

5. Eksik Tercüme Yapıldığı Tespit Edilen Âyetler

Mütercimler âyetleri tercüme ederken doğru tercüme etmeye büyük özen göstermişler ve bunda başarılı da olmuşlardır. Fakat bazen eksik tercümelere de yer vermişlerdir.

Mealde Bakara sûresinin 258. âyeti şöyle çevirilmiştir:

“ Meger sen Allah'ın İbrahim'e hökmranlık vermesine göre Rebbi baresinde²¹¹ onunla höcetleşen kesi²¹² görmedin?.....”

Âyetin tercümesi aslına muvafık değildir. Bu şekilde tercümeden sanki Hz. İbrahim'e mülk verildiği manası anlaşılacaktır. Fakat burada mülk verilen kişiden

²⁰⁸ Demirci, *Kur'ân'ın Müteşabihleri Üzerine*, s. 168.

²⁰⁹ Fîrûzâbâdî, a.g.e., II, 1764-1765.

²¹⁰ Demirci, a.g.e., s.167.

²¹¹ hakkında

²¹² tartışan kimseyi

maksat Nemrut'tur. Âyetin doğru tercümesi şöyledir:

“Allah kendisine mülk (hükümdarlık ve zenginlik) verdiği için şımararak Rabbi hakkında İbrahim ile tartışmaya gireni (Nemrut'u) görmedin mi! ”²¹³

Mâide sûresinin 110. âyeti mütercimlerce şöyle manalandırılmıştır:

“ O vaht²¹⁴ Allah deyer: ”Ey Meryem oğlu İsa! Sene ve senin anana olan ne'metimi yadına sal²¹⁵. Men seni Mügeddes ruhla ele möhkemlendirdim ki, hele beşikde iken insanlarla yetkin²¹⁶ adam kimi danışdın²¹⁷”

Mütercimler âyetin “Men seni Mügeddes ruhla ele möhkemlendirdim ki, hele beşikde iken insanlarla yetkin adam kimi danışdın” kısmını eksik olarak çevirmişlerdir. Bu tercümeden “Hz. İsa'nın beşikde iken insanlarla yetişkin gibi konuştuğu” manası anlaşılmaktadır. Oysa burada kast olunan “Hz. İsa'nın beşikde iken de, yetişkin çağında da insanlarla konuşmasıdır”. Âyetin doğru tercümesine örnek verelim:

“Allah o gün buyuracak ki: ”İsa! Hem senin, hem annenin üzerindeki nimetimi iyi düşün! Düşün ki: Ben seni Ruhul kudüsle desteklemiştim. Sen beşikde iken de, yetişkin iken de insanlarla konuşmuşun.....”²¹⁸

Yine mütercimler Enâm sûresinin 52. âyetini şu şekilde tercüme etmişlerdir:

“Seher aħşam²¹⁹ özlerinin Rebbini çağırarak, ona üz tutanları²²⁰ govma!”

Âyetin tercümesi doğru değildir. Âyette “Rabbinin cemalini dileyerek sabah akşam Ona dua edenleri kovma” söylenmektedir. Mütercimler ise âyette kast olunanın tam tersini yapmışlardır. Onların bu cümleyi tercümesinden “ Sabah akşam kendi Rabblerine dua ederek, Ona yönelenleri kovma” manası anlaşılmaktadır ki, bu da eksik bir tercümedir. Nitekim Elmalılı söz konusu âyete şöyle mana vermiştir:

“ Ve öyle Rablerinin cemâlini (rızasını) isteyerek, sabah-akşam O'na dua edenleri yanından kovayım deme! ”²²¹

Mütercimler Enbiya sûresinin 72. âyetini şöyle çevirmişlerdir:

“Biz ona İshagı ve Ye'gubu bir töhfe kimi beħş etdik, hamısını da emelisaleh etdik.”

²¹³ Heyet, a.g.meal.

²¹⁴ o zaman

²¹⁵ hatırla

²¹⁶ yetişkin

²¹⁷ konuştun

²¹⁸ Suat Yıldırım, *Kur'ân-ı Hakîm v açıklama Meâli*, İstanbul, 1998.

²¹⁹ sabah akşam

²²⁰ yönelenleri

²²¹ Elmalılı, a.g.meal.

Âyetin “Biz ona İshagı ve Ye'gubu bir töhfe²²² kimi beş etdik” kısmı eksik olarak tercüme edilmiştir. Âyet şöyle tercüme edilebilirdi:

“Ona (İbrahim'e), İshak'ı ve fazladan bir bağış olmak üzere Ya'kub'u lütfettik; herbirini sâlih insanlar yaptık.”²²³

Netice olarak mütercimler bazı istisnalar hariç âyetleri tercüme ederken titiz davranmış, âyetler arasındaki iritbatı iyi kurmuş ve bu işte başarılı olmuşlardır.

D. Uluslararası “Elhudâ” Yayinevi Tercümeçiler Grubu, “Gur'ân-i Kerim”

1. Dili

Meal 2000 senesinde İran'ın Uluslararası “Elhudâ” Yayinevi tarafından kiril alfabesi ile Bakü'de neşredilmiştir. Tercüme bir heyet tarafından gerçekleştirilmiştir. Fakat mealde bu heyetin kimlerden oluştuğu hakkında bilgi verilmemektedir. Mütercimler Kur'ân-ı Kerim'in tercümesinde *manevi tercüme* metodunu seçmişlerdir. Fakat başarılı olduklarını söylememiz zordur. Neriman Kasımoğlu'nun tercümesini değerlendirirken söylediğimiz gibi manevi tercümeden gaye metindeki mana ve maksadları başka bir dille güzelce ifade etmektir. Tercümenin ise bu özelliği taşıdığı söylenemez. Dili çağdaş Azeri Türkçe'si olsada, akıcı değildir. Bazen metindeki kelimeler, kavramlar ve cümleler tam hakkıyla tercüme edilmemiştir ki bunlara biraz sonra değineceğiz. Eksik tercüme de çoktur.

2. Teknik Özellikleri

1-Arapça metin verilmemiştir. Süre adları Arapça asılları ile aynen verilmiş,

c-Kısa açıklamalar.

3-Bazı özel isimler Azerbaycan Türkçe'sindeki karşılıkları ile kullanılmıştır.

Örneğin: Yûsuf-Yûsif.

Bazıları ise metindeki gibi muhafaza olunmuştur. Örneğin: İsmayıl-İsmâil.

4-Âyet numaraları âyetlerin sonunda verilmiştir.

3. Belli Başlı Kavramların Tercümesi

Mütercimlerin belli başlı kavramların tercümesinde pek de başarılı oldukları söylenemez. Bazı kavramlar Azerbaycan Türkçe'sine tam olarak aktarılmamaktadır.

Mütercimler Bakara sûresinin 12. âyetini şöyle açıklamaktadırlar:

“Bilin ki, sefehler onlardır, lakin bilmeyirler.

Burada “*mufsidun*” kelimesi “*sefehler*” olarak tercüme edilmiştir. Fakat sefehler kelimesi mufsidun ifadesini tam olarak karşılamamaktadır. Çünkü sefeh akılsız, aptal, ahmak, serseri anlamlarına gelmektedir.²²⁴ Mufsid kelimesinin ismi faili olduğu “*fesat*” ise bir şeyin ılımlılıktan çıkmasıdır.²²⁵ Fesat'ın başka bir tarifini verecek olursak bir şeyin doğru halinden ve yararlanılır olmaktan çıkmasıdır.²²⁶ Buradan da görüldüğü gibi sefeh ve mufsid kelimeleri birbirinden farklı anlamlara gelmektedir.

Bakara sûresinin 53. âyeti mütercimler tarafından şu şekilde çevirilmiştir:

“Ve Musaya kitab ve fermanı hidayet olunmağınız için verdiğimizizi hatırlayın.”

Âyette yer alan “*Furkan*” kelimesi “*ferman*” olarak manalandırılmıştır. Fakat Furkan'ın bu şekilde tercümesinin doğru olduğunu söylememiz mümkün değildir. Çünkü ferman buyruk, emir, yüksek hakimiyet organının kanun kuvvetindeki karar, hükümdarın emri gibi anlamlara gelmektedir.²²⁷ Furkan ise müfessirlerce hakla batılı ayıran olarak yorumlanmaktadır.²²⁸

Mütercimler Bakara sûresinin 267. âyetini şöyle tercüme etmişlerdir:

“...Özünüz göz yummadan ala bilmediğiniz kirli ve pis şeyleri (infag etmeyin).

Bilin ki, Allah ehtiyacı olmayan ve tapınmalıdır.”

Mütercimler âyetteki Allah'ın sıfatı olan “*Hamîd*” kelimesini “*tapınmalıdır*” olarak

²²⁴ Seyfettin Altaylı, a.g.e., II, 1024.

²²⁵ Râğib el- İsfahânî, a.g.e., s.571.

²²⁶ Zemahşerî, a.g.e., I, 179.

²²⁷ Seyfettin Altaylı, a.g.e., I, 421.

²²⁸ Râzî, a.g.e., III, 73; Kâsımî, a.g.e., II, 162.

çevirmişlerdir. Fakat bu kelimenin tercümesi de başarılı olmamıştır. Tapınmak secde etmek, ibadet etmek manalarına gelmektedir.²²⁹ Hamd ise failinden kendiliğinden çıkan güzel bir fiili övmedir.²³⁰

Yine bu kelimenin geçtiği İbrahim sûresinin 8. âyeti şöyle tercüme edilmiştir:

“Ve Musa söyledi: ”Hergah siz ve bütün yer üzüdeki adamlar kafir olsanız Allahın ihtiyacı yohdur ve O sitayişe layigdir. ”

Burada ise Allah'ın sıfatı olan “*Hamîd*” kelimesinin “*sitayişe layigdir*” şeklinde açıklandığını görmekteyiz. Fakat bu çeviri de söz konusu kelimeyi karşılamamaktadır. Çünkü sitayiş ibadet etmek, tapınmak, ilahileştirmek, tanrı kabul etmek demektir.²³¹ Hamd ise yukarıda da belirttiğimiz gibi failinden kendiliğinden çıkan güzel bir fiili övmedir.

Enbiya sûresinin 72. âyetine mütercimler şöyle mana vermişlerdir:

“Ve ona İshagı ve Ye'gub kimi neveni²³² bağışladıg. Hamısını selahiyyetli insanlardan etdik.”

Âyette yer alan “*sâlihîn*” kelimesi “*selahiyyetli insanlar*” olarak çevirilmiştir. Selahiyyetli yetkisi olan, yetkili, yetki verilmiş manalarına gelmektedir.²³³ Salih kelimesi salah masdarından ism-i faildir. Salah sözlükte düzeldi, doğru oldu, sağlam oldu, fesat kendinden gitti demektir. Salih ise doğru yolda olan, fesat içinde olmayan, faydalı olan demektir.²³⁴ Nitekim Zemahşerî de salahı şöyle tarif eder: ”Salah doğru ve faydalı olmaktadır.”²³⁵

Netice olarak mütercimler belli başlı kavramların tercümesinde pek de başarılı olmamışlardır. Bazen bu kavramların hakkı verilmemiş ve söz konusu kavramlar için münasip olmayan kelimeler isti'mal edilmiştir.

4. Müteşabihlerin Tercümesi

Mütercimler müteşabih kelimeleri doğru tercüme etmeğe büyük özen

²²⁹ Seyfettin Altaylı, a.g.e., II, 1106.

²³⁰ Merâğî, a.g.e., I, 29.

²³¹ Seyfettin Altaylı, a.g.e., II, 1050.

²³² torunu

²³³ Seyfettin Altaylı, a.g.e., II,1028.

²³⁴ Salah ve salih kelimeleri için bkz. Râğib el- İsfahânî, a.g.e., s. 420; Fîrûzâbâdî, a.g.e, I, 342.

²³⁵ Zemahşerî, a.g.e., I, 179.

göstermişlerdir.

Âl-i İmrân suresinin 54. âyetine şöyle mana vermişlerdir:

“Onlar mekr etdiler, Allah da mekr etdi. Allah mekr edenlerin en yahşısıdır.”

Âyette Allah'a isnad edilen “mekr” kelimesinin harfî tercüme edildiğini görüyoruz. Daha önce de belirttiğimiz Allah Teâla'ya isnad edildikte bu kelimenin harfen çevirilmesi yanlış çağırışımara sebep ola bilir.

Mütercimlerin müteşabihleri tercümesine diğerk bir örnek olarak da Kur'ân'da Allah'a isnad edilen “ayn” lafzını verebiliriz. Mütercimler bu lafzın geçtiğ Hud sûresinin 37. âyetini şöyle çevirmişler:

“Bizim nezaretimiz ve veyimiz²³⁶ üzünden bir gemi gayır²³⁷ ve zalımlardan daha mene bir şey söyleme ki, hamısı suya batanlardır²³⁸”.

Yine mütercimler Tâhâ sûresinin 39. âyetini şöyle tercüme etmişler:

“Ki, onu bir sandığa goy ve sandığı denize burah²³⁹ ki, deniz öz sahiline aparsın²⁴⁰ ve Menim ve onun düşmenlerinden biri onu tutsun. Sene mehebbet besledik ki, bizim gözümüzün altında böyüyesen”.

Mütercimler söz konusu lafzı ilk âyette “nezaretimiz” şeklinde, diğerkinde ise “gözümüzün altında” şeklinde açıklamışlardır. Müfessir er-Râzî'ye göre bu lafız, mecâzen “ilim” ve “gözetme” manasına gelmektedir.²⁴¹ Elmalılı Hamdi Yazır da bu kelimenin “hıfz” ve “nezaret” manasında olduğunu söyler.²⁴² Mütercimlerin her iki âyette bu kelimeyi doğru çevirdiklerini söyleye biliriz.

Mütercimlerin müteşabihleri tercümesine diğerk bir örnek de Kur'ân'da Allah'a isnad edilen “kabza” ve “yemin” kelimelerini verebiliriz. Mütercimler Zümer sûresinin 67. âyetini şu şekilde çevirmişler:

“Allah'ı layigince tanımadılar. Giyamet günü yerin ihtiyarı tamamile Onun elindedir ve göyler de Onun güdreti ile burulmuşdur....²⁴³”.

Mütercimler âyetteki kabza kelimesini “elindedir” şeklinde manalandırmışlardır. Kabz lügatta bir şeyi avuç ile tutmak demektir.²⁴⁴ Kabza kelimesi de esasen avuç içi ve

²³⁶ vahyimiz

²³⁷ yap

²³⁸ hepsi suda boğulanlardır

²³⁹ bırak

²⁴⁰ götürsün

²⁴¹ Râzî, a.g.e., XXII, 48.

²⁴² Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, VII , 4566.

²⁴³ yücedir

²⁴⁴ Firûzâbâdi, a.g.e., I, 881.

kabz'dan mastar binâi merre olarak bir tutam veya bir sıkım manasındadır.²⁴⁵ Söz konusu âyette göklerin ve yerin Allah'ın avucunda bulunması, Onun kudretinin yüceliğini göstermektedir.²⁴⁶ Görüldüğü üzere mütercimler söz konusu kelimeyi harfî tercüme etmeyi tercih etmişlerdir.

Bu âyetteki diğer bir müteşabih olan yemin lafzını ise mütercimler “*kudret*” şeklinde açıklamışlar ki, İslam alimleri de bu lafzı kudret manasında yorumlamışlardır.²⁴⁷

Netice olarak mütercimler müteşabih kelimeleri Azerbaycan Türkçe'sine aktarırken bazen harfî, bazen de açıklamaları ile tercüme etmeyi tercih etmişlerdir. Bazı istisnalar dışında mütercimleri söz konusu kelimelerin tercümesinde başarılı sayabiliriz.

5. Eksik Tercüme Yapıldığı Tespit Edilen Âyetler

Mealde sık sık eksik tercümelere rastlanmaktadır. Fakat biz burada da sadece bir kaçına değinmekle yetineceğiz.

Bakara sûresinin 58. âyetini mütercimler şöyle manalandırmışlardır:

“Ve hatırlayın o vahtı²⁴⁸ ki, size dedik: ”Bu şehere girin ve orada istediğiniz ne'metleri istediğiniz yerde bol-bol yeyin. Amma secde ederken, darvazadan²⁴⁹ içeri girin.....”

Âyetin “Amma secde ederken, darvazadan içeri girin” kısmının tercümesi asıl tercümeden uzaktır. Bu tercümeden “secde ederken kapıdan girin” manası anlaşılmaktadır. Burada kastedilen ise “kapıdan secde halinde (eğilerek) girmektir”.

Âyetin doğru tercümesi şöyledir:

“ Demiştik ki:” Şu kente girin, oradan dilediğiniz yerde bol bol yeyin; secde ederek kapıdan girin.....”²⁵⁰

Mütercimler Nisa sûresinin 170. âyetini şu şekilde çevirmişlerdir.

“Ey insanlar, hagg olarak, Rebbiniz tarafından size bir elçi geldi.....”

²⁴⁵ Elmalılı, a.g.e, VI, 4137.

²⁴⁶ Demirci, *Kur'an'ın Müteşabihleri Üzerine*, s.165.

²⁴⁷ Demirci, a.g.e., s.167.

²⁴⁸ o zamanı

²⁴⁹ kapıdan

²⁵⁰ Süleyman Ateş, a.g.meal.

Âyet eksik olarak tercüme edilmiştir. Âyette kast olunan “elçinin Rabbinden hak ile gelmesidir”. Yukarıdaki tercümeden ise “elçinin hak olarak gelmesi” manası anlaşılmaktadır. Söz konusu âyetin doğru tercümesine örnek verelim:

“Ey insanlar! Hakikat size rabbinizden hak ile rasûl geldi!”²⁵¹

Yine En'âm sûresinin 39. âyeti şöyle tercüme edilmektedir:

“ Bizim âyetlerimizi yalanlayanlar karlar²⁵², lallar²⁵³ ve garanlıgda²⁵⁴ olanlardırlar. Allah istediği kimseni sapdırar ve istediği kimseni doğru yola aparar.”²⁵⁵

Âyetin “Bizim ayetlerimizi yalanlayanlar karlar, lallar ve garanlıgda olanlardır” kısmı aslına muvafık değildir. Çünkü âyette “sağırlar, dilsizler ve karanlıkta olanlar” değil, “karanlıkta kalmış sağırlar ve dilsizler” kast edilmiştir. Âyetin doğru tercümesine örnek verelim:

“Âyetlerimizi yalanlayanlar karanlıklarda (kalmış) sağırlar, dilsizlerdir. Allah kimi dilerse onu şaşırır, kimi de dilerse onu doğru yol üstünde tutar.”²⁵⁶

Mütercimler Enbiyâ sûresinin 61. âyetini şöyle çevirmişlerdir:

“Dediler:” Onu adamların yanına getirin ki, şahadet versin”

Âyetin “leallehüm yeşhedün” kısmı doğru olarak tercüme edilmemiştir. Bu şekilde tercümeden “Hz. İbrahim'in şahitlik etmesi” manası anlaşılmaktadır. Halbuki burada maksat “insanların şahitlik etmesidir”. Âyetin doğru tercümesi şöyledir:

“O halde, dediler, onu hemen insanların gözü önüne getirin. Belki şahitlik ederler.”²⁵⁷

Netice olarak mütercimler âyetleri tercüme ederken sık sık eksik tercümelere yer vermiş, bazen âyetlerin manalarını tam olarak yansıtamamış ve onlar arasındaki iritibatı iyi kuramamışlardır.

²⁵¹ Elmalılı, a.g.meal.

²⁵² sağırlar

²⁵³ dilsizler

²⁵⁴ karanlıkta

²⁵⁵ götürür

²⁵⁶ Çantay, a.g.meal

²⁵⁷ Heyet, a.g.meal

III. 20. Yüzyılda Azerbaycan'da Yapılan Kur'ân Tefsirleri

A. Muhammed Kerim Bakuvî ve “Keşfü'l Hakayık an Nüketi'l-Âyâtı ve'd-Dekâyık”ı

1. Bakuvî'nin Hayatı ve Eserleri

a. Hayatı

Mir Muhammed Kerim Bakuvî, 1853 yılında Bakü'de doğmuştur. “*Mir*” kelimesi “*başkan*” ve “*emir*” manasına gelmektedir. Bakuvî'deki anlamı ise Rasûlullah sallallahu aleyhi ve sellem'in soyundan geldiğinin işaretidir. Kaynaklara göre Azerbaycan'da bu kelime, “*seyyid*” olan kimselerin isminin başında kullanılmaktadır. Hz. Ali (r.a.)'ın soyundan olması nedeniyle “*Alevî*”, şeceresi İmam Musa Kâzım'a dayanması sebebiyle “*Musevî*”, Hz. Hüseyin radiyallahu anh'ın soyundan gelmesi nedeniyle de “*Hüseynî*” denmektedir. İlk tahsilini medresede almıştır. Oğlunun yüksek öğretim görmesini isteyen babası, 1871 yılında onu İrak'a gönderir. On yıl süresince İslam dininin ilim merkezi olan Bağdat'ta ilahiyat tahsili görür. Arapça, tefsir, fıkıh, İslam tarihi ve diğer temel İslâmî ilimleri öğrenir. Müellifimiz kadılık görevini ve sahasında tek olan tercüme faaliyetlerini buradaki ilmüne borçludur. Daha sonra Tahran ve Tebriz üzerinden Bakü'ye döner. Döndükten sonra, uzun müddet İçerişehir'de Şah Mescidi'nin hocalığını, 1904'ten 1918'e kadar Bakü vilayetinde “Bakü Vilayeti Şia Meclisi”nin Başkanlığını (ahond) yapmıştır. Mir Muhammed Kerim bu durumda Bakü, Guba, Cavad, Şamahı, Gökçay ve Lenkeran gibi şehirlerin kadılığını da yapıyordu. Kadılığının yanında da Ahuntluk, Privataklık(Öğretim üyeliği) imtahanlarında komisyon başkanlığı görevlerini icra etmiştir. Bunlardan başka bilumum maddî-manevî, ferdî-içtimaî işlere danışmanlık yapmıştır. Daima yeniliği, ileri atılımı, cesareti ile, her türlü vatan menfaatına kötü neticelerden uyardığını görmekteyiz. Müellif müslümanların cehalete ve rezalete dâçar olmalarının esas sebebinin mukaddes kitabımız Kur'ân-ı Kerim'e uzak düşmelerinde görüyor.

Mir Muhammed Kerim, Muharrem ayında dövünerek yas tutmaya ve bu

törenlerdeki bağırıp çağırmaya, fanatizme, batıl hurafe şeylere ve İslâm'a tefrika sokanlara şiddetle karşı çıkmıştır. 1905 yılında Ermeni-Müslüman çatışmasında beyaz cübbesini giyip kırmızı bayrağı eline alarak şehrin meydanına çıkıp yağmur gibi yağın kurşunlara aldırılmadan çok kan dökülmesini önlemiştir.

27 Nisan 1920'de Azerbaycan'ı işgal eden Kızıl Ordu her yeri sarstığı gibi Mir Muhammed Kerim'in evini de talan etmiştir. Baküvî daha sonra, Merdekan'a gelerek burada hayatını tercüme ve ilmî kitaplar yazmaya devam ederek sürdürmüştür. 1937 senesinde İslâmî faaliyetlerde bulunduğu ve antisovyet olduğu gerekçesiyle bir akşam evinden alınıp sonra da rejim tarafından kurşunlanarak öldürülmüştür.²⁵⁸

b. Eserleri

Müellifimiz telif ve tercüme eserleri meydana getirmiştir. Baküvî'nin gerek hayatı gerekse eserleri Sovyet hışmına uğramıştır. Sadece “On Yedi Ramazan” ve tanıtacağımız “Keşfü'l-HakÂyık” adlı eserleri mevcuttur.

Telif eserler:

- 1-Keşfü'l-Hakâyık an Nüketi'l-Âyati ve'd-Dekayık
- 2-İran Kentlerinin Hali
- 3-Tebrizde Gördüklerim

Bu son eser Mir Muhammed Kerim tutuklanmadan önce kızı Taze Hanım tarafından neşredilmek maksadıyla Azerneşr'e takdim edilir. Onlar da, söz konusu eserin içinden “Allah” ve “Peygamber” lafızlarını kaldırırsanız neşrederiz, derler. Bunun üzerine kitap basılmaz ve daha sonra da elyazması kaybolur.

Tercüme Eserleri

- 1- Ermenüse
- 2- Özyeri Kureyş
- 3-On Yedi Ramazan
- 4- Kerbela Yangısı
- 5-Fetat-ü Gassan
- 6-Reşid'in Bacısı Abbase

²⁵⁸ Mir Muhammed Kerim, *Gerçeğin Doğuşu*, haz. Ahmet Dolunay, Merkür Yayınları, İstanbul, 2000, I, XV-XVIII.

7-Ebu Müslim el-Horasanî

8-Salip Muharebesi

9-Emin ve Me'mun Kardeşler

Tercümesini yaptığı bu eserlerin pek çoğunun tabedilmiş olduğu anlaşılıyorsa da bu konuda detaylı bilgi edinilmemiştir. Elyazması ve matbuu nüshalar halinde 1940'lara kadar korunup daha sonraki yıllarda kaybolmuştur.²⁵⁹

2. “Keşfü'l-Hakâyık”ın Dili ve Teknik Özellikleri

a. Dili

Tefsir Arap alfabesi ile yazılmıştır ve dili Azerbaycan Türkçe'sidir. Müfessir sıklıkla Arapça ve Farsça kelimelere yer vermiştir ki, bu da Arap ve Fars dillerini bilmeyen günümüz Azerbaycan okuyucusunu oldukça zorlamaktadır. Bununla birlikte, âyetlerin meallerini sade ve kıvrak ifadelerle vermiş ve âyetlerin güzelliklerini, inceliklerinin sade ve kıvrak bir şekilde ortaya koymuştur. Bu şekilde Türkçe yapılabilecek yeni Kur'ân mealleri çalışmalarına örnek teşkil edebilecek mahiyettedir.

b. Teknik Özellikleri

Keşfü'l-Hakâyık üç ciltten oluşmaktadır. Tefsirin yazıldığı tarih ve ciltlerin hacmi sırasıyla şöyledir:

Birinci cilt hicri 1321 senesi Şevvâl ayının 9'da tamamlanmıştır ve 745 sayfadır. İkinci cilt Yûnus suresiyle başlamakta olup hicri 1322 Rebiulevvel ayının 10. günü tamamlanmış ve 792 sayfa tutarındadır. Üçüncü cilt Rûm sûresiyle başlamakta olup hicri 1323 Zilkâide ayının 22. günü nihayete ermiş ve 959 sayfadır.

Bu tefsir üzerine 1997 senesinde Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tefsir Bilim Dalında, Prof. Dr. Musa Kazım Yılmaz'ın danışmanlığında Ahmet Bedir tarafından “*Baküvî Tefsirinin Tahlil ve Tahrici*” adlı doktora tezi yapılmıştır. Bu çalışma biri *tahlil*, diğeri *tahric* olmak üzere iki kısımdan meydana gelmektedir. Tahlil kısmı, bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Baküvî'nin yaşadığı asır

²⁵⁹ A.g.e. s. XVIII-XIX.

ve kendi hayatı, İmamiyye Şia'sının dayandığı esaslar, tefsir anlayışı, hadis anlayışı hakkında bilgi verilmiştir. I. Bölümde *Keşfü'l Hakâyık* ele alınarak önce eserin kaynakları ortaya çıkarılmış, sonra söz konusu tefsirin rivayet ve dirayet yönü, Kur'ân ilimleri açısından durumu incelenmiştir. II. Bölümde ise tefsirin orjinal yönleri ortaya çıkarılmıştır. Tahriç kısmı ise bu tahlil bölümünden *kısaltmalar, içindekiler* ve *bibliyografiya* yönü ile müstakil tutulmuştur. Tahriç kısmının sonunda Türkiye'de tedavülde bulunan Mushaflarla Bakuvî tefsirinde yer alan âyet numaralamasındaki farklılıkları gösteren tablolar, tefsire ait bir *lûgat* ve *istılahlar sözlüğü*, ve bir de bu tahriç bölümüne ait *karma indeks* bulunmaktadır. Ayrıca 2000 yılında Ahmet Bedir bu tefsiri “*Gerçgin Doğuşu*” adı altında Türkiye Türkçe'sine çevirmiştir.

Baküvî, her cildin başına birer mukaddime yazmıştır. Birinci mukaddimede ilmin faziletinden, ilimle cehli yok etmenin gerekliliğinden bahsettikten sonra Kur'ân'ı tercüme etmenin gerekliliği üzerinde durmaktadır.

Müfessir, bir çok Arapça tefsirin olduğunu ancak bunların sarf, nahiv üzerinde çok durarak lafızlara önem vermeleri ve bu nedenle de Kur'ân'ın nüktelerine yer vermediklerini bunun aksine millet-i İslâm arasında tefikaya sebep olacak sözleri zikrettiklerini söyleyerek Kur'ân-ı Kerîm'in bütün milletlerin tam bir uygunluk içerisinde adâlet ve insaf üzere yaşamalarını emettiğini hatırlatmaktadır.

Türkçe tefsirler içinde Kur'ân'ın hakikatlerini ortaya koyan tefsirlerin bulunduğunu ancak bunların “şive-i Osmâniye”de olduğunu bu nedenle de Azerbaycan Türk dilinde konuşanların bu eserlerden istifade edemediklerini söyleyerek en büyük hizmetin Türkçe bir tefsir yazmak olduğunu ifade ediyor.

Müellif, istifâde ettiği eserleri de bu mukaddimede zikretmektedir. Bunlar şunlardır:

- 1-Cârullah Allâme Zemahşerî, *Tefsir-i Keşşâf*.
- 2-İmam Fahrur-Râzî, *Tefsîr-i Kebir*.
- 3-Ebu'l Mesûd Müftî Kostantıniye, *Tefsirü'l-Fâdil*.
- 4-Şeyhu'l Celîl Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*.
- 5-Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl fî Meâni't- Tenzîl*.
- 6- Neseî, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâyık't-Te'vîl*.
- 7-Kâdî Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*.
- 8-İsmail Hakkı Efendi, *Rûhu'l-Beyân*.

Ve başka târih ve ehâdis kitapları.²⁶⁰

İkinci cildin mukaddimesinde insanın mükerrem yaratılmasından söz ederek konuya giren Bakuvî asr-ı saâdetten uzaklaştıkça cehaletin çoğaldığını ve bütün belâ ve kavgaların bu sebepten ötürü başımıza geldiğini anlattıktan sonra yaşadığı zamanda ilmin yavaş yavaş yayılma göstermesinin sevindirici olduğunu ifade ediyor. Daha sonra da Hz. Ali'nin ilmi medheden şiirlerinden tercümelere ile birlikte vermiş, ilmin faziletini anlatan âyetlerin tefsirini yerlerine havale ederek bu mevzudaki 9 hadis-i şerifi açıklamalarıyla birlikte vermiştir.

“Rasûl-i hudâ'dan ilm baresinde varid olan hadislerin hamusunu zikr etmek mümkün olmayub İslâm'da basiret sâhiblerinden ötürü bu hadislerin birisi kifayet eder.Lâkin bu dokuz hadisi zikr etmekte sahib-i şeriat-ı mukaddese-i İslâmiyyenin yanında ne derecede ilmin ehemmiyyetini beyân etmek maksûdumuzdur. Tâ in ki efrâd-ı millet-i İslâmiyye o cenâbın kelimelerinden ilmin ehemmiyyetini istinbât eyleyüb özlerini cehalet zindanından halâs edüb şârah-ı hidayete vâsıl eylesünler. Hiç bir nâdân ve câhil olan kavim ve cemaâden ötürü dünya ve ahirette necât tapmak mümkün olan emr değildir. Saltanat ve devletten ilm yahşîdür. İlm sebebine saltanat ve devlet tahsîl etmek olur amma saltanat ve devletile ilm tahsîl etmek mümkün olmaz.”²⁶¹

Üçüncü cildin mukaddimesinde de müfessir yine ilmin faziletinden bahsetmektedir. Rahmân sûresinin ilk âyetleriyle konuya giren Bakuvî, Şeyh Nizâmî Gencevî ve Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin ilimle alâkalı beyitlerine yer vermektedir. Daha sonra ihtilaf konusu üzerinde duran müellif, ümmetin ihtilaf etmesine cehlin sebep olduğunu, bunun ilacının ilm olduğunu söyler. İhtilafı ilgili Cemel vak'asından ve Emeviler döneminden bahsetmektedir.²⁶²

Tefsir bölümü cetvel içine alınmış ve âyetler bu cetvel içinde tefsiri yapılırken parantez içinde manasına göre parçalara bölünerek siyah puntolarla yazılmış, sade bir şekilde âyetin manası Azerice verildikten sonra, yine parantez içinde nükte ve incelikleri normal puntolarla yazılmıştır. Uzun tafsilat yapılması gereken durumlarda, “kayd” lafzı ile yine yan çerçevenin içinde alt tarafa küçük bir dipnot çizgisi çekilerek, dipnot düşülmüştür. Bu dipnotlarda, kelime manası, esbab-ı nüzûl, tarih, içtimai

²⁶⁰ Mir Muhammed Kerim el-Bakuvî, *Keşfü'l Hakayık an Nüketi'l Âyâti ve'd Dekâyık*, Tebriz, 1373, I, Mukaddime.

²⁶¹ Bakuvî, a.g.e., II, Mukaddime

²⁶² Bakuvî, a.g.e., III, Mukaddime.

problemlere çare, coğrafi kelimelerin izahı gibi şeyler yer almaktadır. Ayrıca çerçeve içinde ayrı ayrı parçalar halinde tefsir edilen âyetler, çerçevenin kenarında sayfanın boyuna doğru dikdörtgen şeklinde bir çerçeve ile toplu halde, numaralanarak yazılmıştır. Bu numaralama işi, tefsir edilirken de yapılmıştır, yalnız bazı âyet numaralarında yanlışlıklar vardır.

3. “Keşfü'l Hakâyık”ın Rivayet Yönü

a. Kur'ân'ın Kur'an ile Tefsiri

Kur'ân tefsirinin en sağlam kaynağı yine Kur'andır. Bu usûl, hem Resûlullah (s.a.v.)'in hem de sahabenin Kur'ân tefsirinde başvurduğu önemli bir metoddur. Kur'ân'da bir yerde muhtasar olarak anlatılan bir konu bazen bir başka yerde mufassal olarak anlatılır; bir yerde mutlak olarak geçen bir lafız, bir başka yerde mukayyed olarak geçer; bir yerde mücmel olan âyet, başka bir yerde mübeyyen olarak açıklanır; bir yerde umûm ifade eden bir lafız, başka bir yerde tahsîs edilebilir.²⁶³

Müfessir, bir kısım Kur'ân âyetlerini diğer bir kısmı ile tefsir etmeye büyük önem vermekte ancak tefsirini yapmakta olduğu âyete izah olarak getirdiği âyetlerin, âyet olduğunu sarahaten belirtmemektedir; sırf manaca diğer âyetlerden istifade etmektedir ve kaynak belirtmeksizin bir açıklama yaptığı hissini vermektedir. Âyeti, âyet olduğunu açıkça belirttiği başka âyetlerle tefsir ettiği yerler ise oldukça azdır.²⁶⁴ Bu tefsir çeşidini nasıl uyguladığını örnekleriyle görelim:

Örnek 1:

Bakuvî, Bakara sûresinin 37. âyetinde: “Âdem, Rabbinden bir takım kelimeler aldı ve derhal tevbe etti. Çünkü Allah tevbeleri kabul eden ve merhameti bol olandır” geçen “kelimeler”in ne olduğunu açıklarken, bu âyette geçen “kelimeler” A'raf sûresinde ki “Rabbimiz, biz kendimize zulmettik, eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan muhakkah ziyana uğrayanlardan oluruz.”²⁶⁵ duasıdır, diyerek tefsir ediyor.²⁶⁶

²⁶³ Gümüş, a.g.e, s.31-44.

²⁶⁴ Ahmet Bedir, *Bakuvî Tefsirinin Tahlil ve Tahriri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Şanlıurfa, 1997, s.74.

²⁶⁵ A'raf, 7/23.

²⁶⁶ Bakuvî, a.g.e, I, 18.

Örnek 2:

Müfessir Bakara sûresinin “Onlar bir ümmeti, gelip geçti. Onların kazandıkları kendilerinin, sizin kazandıklarınız sizindir. Siz onların yaptıklarından sorguya çekilmezsiniz” âyetini: “Yahudiler kendilerinin peygamber evlâdı olmalarıyla övünerek şöyle diyorlardı: Biz şeref bakımından Allah katında bütün mahlukattan üstünüz....” Halbuki Allah Teâla şöyle buyurmaktadır: Allah nezdinde en üstün olanınız Allah'a karşı en çok saygılı olanınızdır”²⁶⁷ diyerek bu âyetle destekler.²⁶⁸

Netice olarak müellif bir kısım âyetleri diğer bir kısım ile tefsir etmeye büyük önem vermekte ancak daha çok sırf manaca diğer âyetlerden istifade etmektedir. Âyeti, âyet olduğunu açıkça belirttiği başka âyetlerle tefsir ettiği yerler ise oldukça azdır.

b. Kur'ân'ın Sünnet ile Tefsiri:

Kur'ân tefsirinin ana kaynaklarından biri de Sünnet'tir. Zira o da Kur'ân gibi vahye dayanmakta ve onunla aynı kaynaktan gelmektedir. Kur'ân'ın emir ve yasaklarına itaat nasıl gerekli ise sünnete itaat etmek de öyledir. Bu hükmü hem Kur'ân'da hem de Resûlullah(s.a.v)'in hadislerinde görmekteyiz.²⁶⁹

Bakuvî, âyetleri izah ederken sünnetle tefsire yer vererek Hz.Peygamberin (s.a.v) sözlerinden de faydalanmıştır. Şii ve sünni hadis kitaplarını kullanan müfessir hadisleri bazen kendi mezhebi bazen de Ehl-i Sünnet mezhebi istikametinde değerlendirmiş ve farklı tercihler de bulunmuştur.²⁷⁰ Şimdi de bunu örnekleriyle görelim:

Örnek 1:

Müfessir Rum sûresinin 15. âyeti olan “İman edip iyi işler yapanlara gelince, onlar, cennette nimetlere ve sevince mazhar olacaklardır” âyetini tefsir ederken şu hadisi getiriyor:

“Birgün Resûl-i Ekrem ve Nebiyyi muhterem (s.a.v.) cenneti ve onda olan nimetleri beyan buyurdu. Cemaatın ahirinden bir bedevî çöl ehli var idi. Arzeyledi: Ya Resûlallah âyâ cennette hüsn-ü suret ve güzel nağmeler olurmu. Resûl-ü Hüdâ buyurdu: Belî (evet)

²⁶⁷ Hucurât 49/13.

²⁶⁸ Bakuvî, a.g.e, I, s.82.

²⁶⁹ Gümüş, a.g.e, s.45-56.

²⁷⁰ Bedir, a.g.e, s.78.

cennette bir nehir vardır ve onun etrafında bakire kızlar güzel suretleri ile ğina edirler ki, o savtlerin mislini helelik dünyada ebeda eşitmeyübler.”²⁷¹ Devamla: “ Bu hadisi bilginlerden bazısı dünyada da şarkının helal olduğuna delil saymışlar, bundan başka da şarkının, helal olduğu hususunda Resûl-ü Hudâ'da çok hadis nakloluyor.” demektedir.²⁷²

Örnek 2:

Bakuvî “ Peygamber size ne verdiyse onu alın, size ne yasakladıysa ondan da sakının”²⁷³ ayetini tefsir ederken şu hadisi nakletmektedir:” Abdullah b. Mesud,” Allah takma saç kullanan, saçına başkasının saçını ekleyen, vücuduna dövme yapan ve yaptıran kadınlara lanet etmiştir.”²⁷⁴ hadisini nakletti.²⁷⁵

Netice olarak, Bakuvî, tefsirinde Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sözlerinden vasat bir şekilde faydalanmıştır.

c. Kur'ân'ın Sahabe ve Tâbiûn Sözleri ile Tefsiri:

Kur'ân'ın ilk muhatabı olan, Kur'ân'ın inişini müşahede eden ve bu esnada cereyan edip, âyetlerin inişine sebep olan olayları bizzat yaşamış bulunan sahabîler, kuşkusuz, Kur'ân-ı en iyi anlayan kimselerdi. Sahabe Kur'ân âyetlerinin izahını, ya Peygamber'den işitmek sûretiyle ya da içtihadlarıyla yapmışlardır.

Tabiûn ise, Kur'ân'ı önce Kur'ân'la tefsir eder, bunda bulamadıkları takdirde Sünnete baş vurur, bunda da bulamazlarsa sahabenin bizzat yapmış olduğu tefsiri alırlardı. Burada da bulamadıkları takdirde kendileri içtihad ederlerdi.²⁷⁶

Müfessir âyetleri izah ederken sahabe ve tabiun'dan gelen haberleri çok olmamakla beraber kullanmıştır.

Örnek 1:

Bakuvî “İman edip iyi işler yapanlara gelince, onlar cennette nimetlere ve sevince

²⁷¹ Muhammed b. Cerir et-Taberi, *Camii'l-Beyan an Te'vili Âyi'l Kur'ân*, Dârü'l Fıkr, Beyrut, 1410/1990, XXI, 34; Celaleddin Suyûtî, *ed- Dürri'l Mensur fi Tefsiri'l Me'sûr*, Darü'l Fıkr, Beyrut, ts. VI, 487.

²⁷² Bakuvî, a.g.e., III, 7.

²⁷³ Haşr 59/7.

²⁷⁴ Müslim , Libas 120,

²⁷⁵ Bakuvî, a.g.e., III, 608.

²⁷⁶ Gümüş, a.g.e., s. 57-102.

mazhar olacaklardır.”²⁷⁷ ayetini izah ederken Tabiünden Vekî b. Cerrah'tan şu sözleri nakleder: “Ehl-i tefsirden Vekî diyor: Ehl-i cennetin cennette şâd ve hürrem (neş'eli) olmaları, güzel sûretler ve güzel nağmeler dinleyip şâd olmalarından ibarettir.”²⁷⁸

Örnek 2:

Bakuvî, “ Ey Ehl-i Beyt! Allah sizden, sadece günahı gidermek ve sizi tertemiz yapmak istiyor”²⁷⁹ âyetinde Ehl-i Beyt'ten kimin kast olduğunu açıklarken şöyle diyor: Ashabtan Said el- Hudri ve Tabiinden Mücahit diyorlar ki, bu âyet Fatma, Hasan ve Hüseyin hakkında indi.²⁸⁰

Netice olarak Bakuvî sahabe ve tâbiûn'dan gelen haberlere çok olmasa da baş vurmuştur. En çok rastlanılan isimler şunlardır: Hz. Ali, İbn Mesud, Câfer Sadık, Hasan Basrî, Mücâhid, Katâde ve Süfyan b. Uyeyne.

d. İsrâiliyyat açısından durumu

İsrâiliyât, “İsrâiliye” kelimesinin çoğuludur. Manası, her ne kadar Yahudilikten nakledilen asılsız haberler demek ise de, kavram olarak: “Yahudilik, Hıristiyanlık ve diğer dinlerden İslâm kültürüne, özellikle Kur’ân tefsirine girmiş olan gayr-i İslâmî bilgilerdir.”²⁸¹

İsrâili haberler üç kısma ayrılmaktadır:

- a) Sıhhatı bilinip, Kitaba muvâfık olanlar. Bunlar makbul olan haberlerdir.
- b) Yalan olduğu bilinip, Kitaba muhalif olanlar ki, bunların rivayeti asla tecviz edilemez.
- c) Sıhhatını tam olarak bilemediğimiz, bu bakımdan ne kabul ve ne de yalanlayabildiğimiz rivayetlerdir. İslâmî tefsirdeki ihtilaflar buradan çıkmaktadır.²⁸²

Bakuvî, genellikle İsraili haberleri nakletmekten uzak durmuş fakat yine de bu haberleri az da olsa nakletmiştir.²⁸³

Müfessir “ Meryem ona hamile kaldı. Bunun üzerine onunla (karnındaki çocukla)

²⁷⁷ Rum 30/15.

²⁷⁸ Bakuvî, a.g.e., III, 7; Taberî, a.g.e., XXI, 34.

²⁷⁹ Ahzab, 33/33.

²⁸⁰ Bakuvî, a.g.e., III, 84; Ali b. Ahmed Vâhidî, *Esbâbu'n-Nüzul*, Âlemu'l-Kutub, Beyrut, ts., s. 266-267.

²⁸¹ Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyât*, DİB Yayınları, Ankara ts., s. 6-7.

²⁸² Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 249; Paşazâde, a.g.e. s.188.

²⁸³ Bedir, a.g.t., s.84.

uzak bir yere çekildi"²⁸⁴ âyetini tefsir ederken şunları söylemektedir:" İsrail oğullarından, Yusuf adlı biri, Hz.Meryem'in hamile olduğu haberini alınca,-kendisi adil bir kişi olduğundan- Hz. Meryem'in rüsvay olmasını istemedi. Aklına şöyle bir fikir geldi: Ben Hz. Meryem'le evlenmiş gibi belli bir meblağ mehir verdiğimi herkesin duyacağı bir şekilde ilan edeyim, böylece Meryem'e kimse zina isnadında bulunmuş olmaz. Daha sonra Yusuf rüyasında gördü ki, Allah(c.c.) ona şöyle diyor: "Ey Yusuf! Hanımını almaktan korkma! Çünkü onun karnında olan çocuk Ruhul-Kudüs'tendir. O, doğduğunda oğlan çocuğu olacak, adını da İsa koyacaksın." Yusuf uykudan uyandıktan sonra Hz.Meryem'i doğum yapana kadar yanında tuttu ve çocuğun adını da İsa koydu."²⁸⁵

Bu olay Bedir'in de belirttiği gibi tamamen İsrailiyattır.²⁸⁶ Araştırma ve tetkiklerimiz neticesinde bu haberin Kitab-ı Mukaddes kaynaklı olduğu görülmektedir.²⁸⁷

Netice olarak Bakuvî, tefsirinde İsrailiyat'a çok az yer vermiş ve bu türlü rivayetlerin İslâm itikadına ve Kur'ân'a hâlel getireceğini belirtmiştir.²⁸⁸

4. "Keşfü'l Hakayık"ın Dirayet Yönü

Giriş kısmında tefsir çeşitlerini incelerken her bir tefsir çeşitini ayrı ayrılıkta ele almıştık. Fakat bu ve diğer iki tefsiri incelerken bu tefsirlerin fikhî, kelâmî, ilmî ve içtimai yönlerini dirayet tefsiri başlığı altında ele alacağız.

a. Filolojik tahliller:

²⁸⁴ Bakuvî, a.g.e., II, 415.

²⁸⁵ Bakuvî, a.g.e., II, 415.

²⁸⁶ Bedir, a.g.t., s.85.

²⁸⁷ Konu İncil'de şöyle geçmektedir:İsa Mesihin doğması şöyle oldu: anası Meryem Yusuf'a nişanlanmış olduğu halde, buluşmalarından önceRuhülkudüsten gebe olduğu anlaşıldı. Nişanlısı Yusuf, salih bir adam olup onu âleme rüsvay etmek istemeyerek, gizlice boşamak niyetinde idi. Fakat bunları düşünürken, işte, Rabbin meleği rüyada ona görünüp dedi: Sen, Davud oğlu Yusuf, Meryemi kendine karı olarak almaktan korkma; çünkü kendisinde doğmuş olan Ruhülkudüstendir. Ve bir oğul doğuracaktır; ve onun adını İsa koyacaksın; çünkü kavminin günahlardan kurtaracak olan odur. (Kitabı Mukaddes, Matta, bab 1, cümle:18-21.) Yusuf uykusundan uyandı, Rabbinin meleğinin kendisine buyurduğu gibi yaptı; ve karısını yanına alıp bir oğul doğuruncuya kadar onu bilmedi; ve çocuğun adını İsa koydu. (Kitabı Mukaddes, Matta, bab 1, cümle:24-25.)

²⁸⁸ Bakuvî, a.g.e., III, 242, 322.

Müfssir âyetleri yorumlarken çok kullanmamakla beraber filolojik tahlillere de yer vermiştir. Şimdi de bunları örnekleriyle görelim:

Örnek 1:

Bakuvî Âl-i İmran sûresinin 3. âyetindeki “nezzele” ve “enzele” fiillerini şöyle açıklar:” Ayette geçen “nezzele” fiili tedricen peyderpey indirme, “enzele” ise bir defada indirme anlamına gelmektedir. Kur’ân-i Kerim 23 senede nazil olmuştur. Onun için bu kelime Kur’ân hakkında kullanılırken “nezzele” kelimesi ile, Tevrat ve İncil için de “enzele” kelimesi ile kullanılmıştır.²⁸⁹

Örnek 2:

En'âm sûresinin 143. âyetindeki “zevc” kelimesini şöyle izah eder: ”Her cinsin müzekkerine ve müennesine de çift denir. Mesela erkeğe zevc yani çift, kadına da zevce yani çift denilir. Yani müzekker, müennese göre, müennes de müzekkere göre çifttir. Buna göre koyun iki çifttir.”²⁹⁰

Netice olarak Bakuvî az da olsa filolojik tahlillerde bulunmuştur.

b. Ahkam açısından “Keşfü'l Hakâyık”

Bakuvî, ahkâm âyetlerini de tefsir etmiş ve kendi mezhebi yanında, selefın ve diğer mezhep imamlarının da görüşlerini verip, bunların münakaşasını yapmıştır. Müfessirde ahkâm âyetleri konusu hem Ehl-i Sünnet ve hem de İmamiye görüşlerini benimsediği için çok geniş bir yelpazeyi kaplamıştır.²⁹¹ Şimdi müfessirin ahkâm âyetlerini tefsirine örnekler verelim:

Örnek 1:

Bakuvî, Müminun sûresinin 7. âyetini tefsir ederek mut'a nikahının caiz olduğunu söylüyor ve şöyle diyor: “Müslümanlar arasında mut'ayı icmaen Peygamberimiz helal kıldıktan sonra ikinci defa haram etmesinde ihtilaf etmişlerdir. İslam bilginlerinin büyük

²⁸⁹ Bakuvî, a.g.e., I,197.

²⁹⁰ Bakuvî, a.g.e., I, 535.

²⁹¹ Bedir, a.g.t., s.92-106.

bir kısmı mut'anın haram olduğuna²⁹² başka bir taife helal olduğuna kail olmuşlardır.²⁹³ Helal bilenler evveleminde Peygamber(s.a.v)"in mut'ayı helal buyurmasına²⁹⁴ temessül edip ondan sonra mut'anın haram olduğuna dair naklolunan rivayeti²⁹⁵ konu dışı bırakmışlar. Fakat mut'anın haram olduğunu söyleyenlerin çoğunluğu "Şu halde, kim bunun ötesine gitmek isterse, işte bunlar, haddi aşan kimselerdir"²⁹⁶ âyetine, bir de mut'anın hürmeti konusunda naklolunan hadise ve Ömer b. Hattab'ın (r.a.) haram kılmasına²⁹⁷ dayanıp mut'anın haram olduğuna fetva veriyorlar. Âyet konusunda şöyle diyorlar: Mut'aya zevce denilmez. Zevce o kadına denir ki, eri (eşi) olsun ve öldüklerinde birbirlerine miras terettüb etsin. Mut'ada bu olmadığı için ona zevce denilmez. Bir de zevcenin giyimi, içimi ve ihtiyaçları kişinin boynunadır, bunları yerine getirmesi lazımdır. Mut'ada bunlar olmadığı için, âyet-i kerimenin hüküm kapsamının dışında olup mut'a nikahı ile evlenen kadınlar haram kadınlar sınıfına girer.²⁹⁸ Âyette sadece iki kısım avratın helal olmasına delalet ediliyor. Biri, daimi nikahla evlenen kadın, diğeri cariye, yani parayla alınan cariyelerdir. Bu iki kısım kadından başkası haram olur.

Allâme Zemahşeri kendi tefsirinde diyor ki: Bu âyetten mut'anın haram olduğuna delil çıkarılamaz. Mut'a nikahı, şartlarını tamamladıktan sonra âyet-i kerimede zikrolunan hükme dahil olur. Yani zevce kelimesi mut'aya da denilebilir.

Zemahşerinin dediği gibi, mezkur âyette mut'anın haram olduğuna dair bir iz yoktur. Fakat bu konudaki hadislere gelince eğer bu hadislerin bir kısmı Ali b. Ebi Talib'den sahih bir şekilde naklolsaydı neden Ömer b. Hattab mut'anın haram olduğuna dair hadisi rivayet etmeyip halka sadece şöyle diyor: Ali b. Ebi Talib peygamberden mut'anın haram olduğunu naklediyor gidin ondan sorun.

Peygamberden başka hiçbir kimse ahkâm koyup haramı helal edemez. Eğer mut'anın haram olduğunu bildiren hadis, doğru olsaydı peygamber, sonra halifeler zamanında meşhur olup, mut'anın haram olmasında şüphe olmayıp İbn Abbas ve başkaları onun helal olduğunu söylemezlerdi. Ayrıca Ali b. Ebi Talib'in evlad-ı kiram'ı,

²⁹² Vehbe Zühayli, *el- Fıkhü'l İslamiyye ve Edilletuhu*, Darü'l Fıkr, Dimask, 1409/1989, VII, 64.

²⁹³ A.g.e., VII, 64.

²⁹⁴ Müslim, Nikah 11,13, 14-15.

²⁹⁵ Müslim, Nikah 18-20.

²⁹⁶ Mü'mininun 23/7

²⁹⁷ Müslim, Nikah 16.

²⁹⁸ Zühayli, a.g.e. VII, 69.

mut'anın haram olmasına fetva vermezlerdi.²⁹⁹ Allah, şahittir, ben sözü taklid olarak söylemiyorum, belki kendi âcizane anlayışına göre hikmet ve maslahat-diniyenin hakikatini düşünerek mut'anın, milleti zinadan saklamasından ötürü helal olacağı kanaatindeyim³⁰⁰

Örnek 2:

Müfessir Ahkaf sûresinin “ Biz insana anne babasına iyilik etmesini tavsiye ettik. Annesi onu zahmetle taşıdı ve zahmetle doğurdu. Taşınması ile süttten kesilmesi, otuz ay sürer³⁰¹ âyetinin tefsirinde şöyle bir nakilde bulunuyor: “İbn Abbas diyor ki, eğer anne, çocuğu dokuz ayda doğurursa o zaman, çocuğu 21 ay emzirir. Eğer çocuk altı ayda doğarsa 24 ay emzirir. Bakara sûresinde süt emzirme süresi iki yıl olarak verildi. Bu âyette haml müddeti ve süttten kesilme otuz ay verilince otuz aydan asgari olan haml müddeti altı aya çıkınca, geriye 24 ay süt emzirme ayı olarak meydana çıkar. Fakat Allah (c.c) hamilelik müddetini beyan etmediğinden artık o müddet, müteraref olarak dokuz veya asgari altı ay olduğu açıktır. Bundan anlaşılır ki, Bakara sûresinde emzirme süresinin iki yıl olduğu vucubiyet ifade etmiyor. Bu ihtiyara bağlıdır. Süt veren anne, çocuğun durumunu düşünüp emzirme müddetini bu ölçülerden aşağı veya yukarı çıkarıp indirebilir. Bu yüzden Bakara 233. âyetini en az haml müddeti altı ay olduğuna delil tutmak lazım değildir.

Bazı tefsirciler de haml müddetini bir yıldan dört yıla kadar çıkarıyor. Âyet, onların bu düşüncelerini tekzib ediyor.³⁰²

Netice olarak, Bakuvî, ahkamla ilgili âyetleri tefsir ederken kendi mezhebinin yanında, diğer mezheblerin de görüşlerini verip, bunların münakaşasını yapmış ve tercihlerde bulunmuştur.

c. Kelam açısından “Keşfü'l Hakâyık”

Müfessir, kelâmi munakaşalara pek girmemiş ve bu konuları kolay bir anlatımla

²⁹⁹ Ebu Câfer Muhammed b. Ya'kub el-Küleyni, *el-Furû' mine'l-Kâfi*, Darü'l, Kütübi'l-İslâmiye, Tahran, h.1347, V, 442.

³⁰⁰ Bakuvî, a.g.e., II, 551-553.

³⁰¹ Ahkaf 46/15.

³⁰² Bakuvî, a.g.e., III, 428.

ifade etmeye çalışmıştır.³⁰³ Şimdi tefsirin kelami yönünü misalleri ile görelim:

Örnek 1:

Bakuvî Bakara sûresinin “İman edip yararlı iş yapanlara gelince onlarda cennetliklerdir. Onlar orada devamlı kalırlar.”³⁰⁴ âyetini izah ederken şunları söyler:” Bu âyet-i şerifeden malum oluyor ki, insana tekce iman etmesi fayda vermez, imanla yanaşı amelin de olması gerekmektedir.”³⁰⁵

Örnek 2:

Eser sahibi A'raf suresinin “Rabbim! Bana(kendini) göster; seni göreyim!”³⁰⁶ âyetinin tefsirinde şunları söylemektedir: “Müslümanlardan büyük bir grup, Allah'ın dünyada değil de ahirette görüleceğini söylüyorlar. Bu konuda Resulullah'tan (s.a.v) bir çok hadis rivayet etmişlerdir. Onlar diyorlar ki: “ Hz. Musa da Allah Teâla'dan dünyada görünmesini istedi. O Allah'ın ahirette görüleceğini bildiği için, dünyada da görülebileceğini düşünerek bunu istedi. Yoksa Hz. Musa kesinlikle bunu istemezdi.” Onların rü'yet” konusunda zıkr ettikleri bu delliller bîmana (anlamsız) sözlerdir. Bu âyet-i şerife, onların delillerini çürütmektedir. Bunun için de başka bir delile ihtiyaç yoktur.”³⁰⁷

Ehl-i Sünnet, ahiret yurdunda mü'minlerin Allah'ı (c.c.) görmelerinin aklen caiz, naklen de vacip olduğunu kabul etmişlerdir. Mutezile ve sair fırkalardan bir kısmı ise bunu kabul etmemişlerdir.³⁰⁸ Müfessirin de bu konuda itizali görüşü benimsediğini görmekteyiz.

Netice olarak Bakuvî kelâmi münakaşalara pek girmemiş ve bu konuları kolay bir anlatımla ifade etmeye çalışmıştır. Onun kelam konularında Mutezili olduğunu söyleyebiliriz.

d. Bilimsel tefsire meyli

³⁰³ Bedir, a.g.e, s.109.

³⁰⁴ Bakara 2/82.

³⁰⁵ Bakuvî, a.g.e., I, 49.

³⁰⁶ A'raf 7/143.

³⁰⁷ Bakuvî, a.g.e., I, 605.

³⁰⁸ Bkz. Ebu Hasan el-Eş'ari, *el-İbane an usuli'd-diyane*, Kahire, Darü'l-Kutub, 1987, s. 35-62.

Bakuvî tefsirinde bilimsel tefsire de yer vermiştir. Şimdi de bunu örnekiyle görelim:

Müfessir “Hayır yıldızların yerlerine yemin ederim ki, bilerseniz, gerçekten bu büyük bir yemindir”³⁰⁹ âyetini tefsir ederken buradaki yemini şöyle açıklamaktadır:

“Yeminin büyük olması and içilen şeyin büyük olduğuna delalet eder. Bu andın büyük olması astronomi biliminin ne derecede ehemmiyetli olduğunu ve yıldızların her biri bir âlem olup onlardaki mükevvenâtın hakikatını imkan ölçüsünde anlayıp çalışmaya işaret eder. Allah, yıldızlardan başka Kur’ân’da sair yaratıkların bazısına da and içiyor. Fakat bu âyetteki yeminin büyük olduğunu söylediği gibi, başka âyetlerdeki yeminlerde bu tabiri kullanmıyor. Burada kullanmasının sebebi şudur: Yıldızların her biri yer küre gibi, birer büyük küre olup acayip ve garayip mahlukatla dolu olmalarından kaynaklanıyor. Bu yüzden yıldızlara and içip hem Kur’ân’ın kerametini ve hem de yıldızların şanına atf-ı himmet etmeyi isbat ediyor.”³¹⁰

Netice olarak Bakuvî bilimsel tefsire yeri geldikçe değinmiş ve bu tefsirden taraf olmuştur.

e. İçtimaî meseleleri ele alması

Bakuvî sarahaten olmasa da “kuruluk ve durgunluktan kurtulma hameleleri”, “içtimaî hayatın problemlerine çare bulma gayreti”, “mezheplerin tesirinde kalmama”, “İsrailiyyat’a yer vermeme”, “akla çok fazla önem verme ve akıl için **akl-ı şerif** tabirini kullanma”, “haber-i vahidlere karşı tavır alma”, ve “kevni mucizeleri kabul etmeme” hususiyetleri dolayısıyla bu ekolün büyük ölçüde görüşlerini benimsediği anlaşılmaktadır. Fakat o, 1900-1905 yılları arasında yazmış olduğu *Keşfu’l Hakayık*’ında bu ekolün üstatları sayılan Cemaleddin Efganî, Muhammed Abduh gibi kimselerden hiç bahsetmemektedir.

Bakuvî, bu tür tefsir anlayışına – bu tefsir ekolünün, geçmiş müfessirleri aşırı tenkit

ölçüsü) aynen bizim zamanımızda müslümanlar adlarını mümin koyup kendilerine ehl-i Kur'ân derler. Amma kendileri için taşdan ve ağaçtan mahalli hacet ve ziyaretgahlar yapıp kendilerine mabutluk hissesi ayırıyorlar. O türbelere hayvanlar kesip kesdikleri bu kurbanlarla bir kısım hacetler istiyorlar. Şimdiki durumda Kur'ân-ı Kerim'in hükmüne göre kurban Allah'tan başkasına kesilmez. Allah'tan başkasının adına kesilen kurbanın eti haramdır. Bizim zamanımızdaki müslümanların amelleri aynen putperestlerin amelleri gibidir.

Falan yere, filan taş, veya falan kademgaha veya falan imamzadeye kurban adadım ki, şu işim yerine gelsin... İhtiyaçlara cevap veren Allah'ı görmeyip taş veya imamzadelerden dileğini dileyip medet umarak kurban kesmek âyette bulunan şirk kavramı içine girmektedir. Bu türlü işler şirktir ve bunu yapan da müşriktir.”³¹³

Netice olarak müfessir, içtimaî meseleleri ele almış ve bu konudaki fikirlerini Kur'ân âyetleri ile desteklemiştir.

5. “Keşfü'l Hakayık”ın Kur'ân İlimlerindeki Yeri

Tefsir sahibi yeri geldikçe âyetler arası münasebetten, esbâb-ı nuzûlden bahs etmiş, az da olsa kıraâtlar konusuna değinmiştir. Ayrıca mukattaa harflerini de izah etmeye çalışmıştır. Şimdi de bunları örnekleriyle anlamaya çalışalım:

a. Esbâb-ı Nüzûl konusundaki tutumu

Hz. Peygamber'in risâlet döneminde vuku bulan ve Kur'ân'ın bir veya bir kaç âyetinin yahut bir sûresinin inmesine yol açan olay, durum ya da herhangi bir şey hakkında Resûlüllah'a sorulan soruya “Esbâbu'n-Nüzûl” denir.³¹⁴

Nüzûl sebeplerini bilmenin Kur'ân-ı Kerim'de emredilen şeylerin hikmetinin anlaşılması, âyetlerden kastedilen mananın kolaylıkla anlaşılıp şüphe ve yanlışlıkların izale edilmesi, hasr tevehhümünü bertaraf edilmesi, âyetin ihtiva ettiği hükmü tahsis etmesi ve ayeti işiten bir kimsenin vahyi tesbit edip anlayış ve hıfzına kolaylık temin etmesi bakımından faydaları vardır.³¹⁵

³¹³ Bakuvî, a.g.e., II/172.

³¹⁴ Muhsin Demirci, “Esbâb-ı nüzûl”, DİA., İstanbul, 1995, XI, 360; *Tefsir Usulü ve Tarihi*, s.144.

³¹⁵ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s.117-118.

Müfessir âyetleri yorumlarken zaman zaman sebebi nüzûllere de yer vermiştir ki şimdi de bunları örnekleri ile görelim.

Örnek 1:

Bakuvî Bakara sûresinin “ İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir...” ayetinin³¹⁶ tefsirine başlamadan bu âyetin nuzûl sebebini şöyle açıklar: “Yahudî, Hıristiyan ve Müslümanlar kible konusunda ihtilaf edip her taife kendi kiblesinin hak olduğuna delil getirip münakaşa ediyorlardı. O vakit bu âyet-i şerife nazil oldu.”³¹⁷

Örnek 2:

Âl-i İmrân sûresinin “Gerçekten Allah fakir, biz ise zenginiz” diyenlerin sözünü andolsun ki Allah işitmiştir. Onların (bu) dediklerini, haksız yere peygamberleri öldürmeleri ile birlikte yazacağız ve diyeceğiz ki: Tadın o yakıcı azabı!”³¹⁸ âyetinin tefsirine başlamadan önce müfessir bu âyetin sebeb-i nüzûlünü zikretmektedir: “Resûl-ü Hudâ (s.a.v.) eshabından Ebu Bekri Benî Kaynûka Yahudilerine gönderdi. Tâinki onları İslâm'a, namaz kılıp zekat ve karzı hasen vermeğe da'vet etsin. Ebu Bekr gedip Resul-ü Hudâ'nın fermânını onlara yetirib onları İslâm'a da'vet etti. Onların alimleri (Fenhâs Âzûraoğlu) dedi:”Ey Ebu Bekr! Allah Taâla bizden karz istiyor. Öyle anlaşılıyor ki, Allah fakirdir, bi zenginiz. Ebu Bekr bu sözden gazaplanarak bersîli onun yüzüne vurarak dedi: ”Eger bizimle sizin aranızda ahd ve misak olmasaydı seni bu kelimeyi küfre göre öldürürdüm. (Fenhâs) Resul-ü Hudâ hazretine gelip Ebu Bekr'den şikayet ederek söylediği sözü inkar etti. O zaman gelen âye-i şerife nazil oldu.”³¹⁹

Netice olarak söz konusu tefsirde yeri geldikçe sebeb-i nüzûllere yer verilmiştir.

b. Münasebet-i Kur'âniyeye konusundaki tutumu

Münasebet-i Kur'ân'iyeye bir âyetteki cümleler veya ayrı ayrı âyetler ve yahutta sûreler arasındaki irtibattır. Âyetler arasındaki münasebeti bilmenin; manaların

³¹⁶ Bakara 2/177.

³¹⁷ Bakuvî, a.g.e., I, 107; İbn Kesir, a.g.e., I, 213.

³¹⁸ Âl-i İmrân, 3/181.

³¹⁹ Bakuvî, a.g.e., I, 280-281; Vâhidî, a.g.e., s. 98.

düzenini, Kur'ân'ın belâgetle ilgili i'cazını ve beyanının sağlamlılığını, kelimasının intizamını ve üslûbunun güzelliğini anlamada faydaları vardır.³²⁰ Bakuvî de tefsirinde bazen âyetler arasındaki münasebete değinmiştir.

Örnek 1:

Müfessir, “Görmekte olduğunuz gökleri direksiz olarak yükselten, sonra arşa istiva eden, güneşi ve ayı emrine boyun eğdiren Allah'tır. (Bunların) her biri muayyen bir vakte kadar akıb gitmektedir. O, Rabbinize kavuşacağınıza kesin olarak inanmanız için her şeyi düzenleyip âyetleri açıklamaktadır”³²¹ âyeti ile, “Yeri döşeyen, onda oturaklı dağlar ve ırmaklar yaratan ve orada bütün meyvelerden çiftler çiftler yaratan O'dur. Geceyi de gündüzün üzerine O örtüyor. Şüphesiz bütün bunlarda düşünen bir toplum için ibretler vardır”³²² âyeti arasında şöyle münasebet kurmaktadır: “Allah önceki âyette, bir az daha geniş dairede bir tefekkür seyahatı yaptırdıktan sonra akılları boğmamak için daireyi küçülterek bu kez de bir az daha dar dairede tefekkür seyahatine devam ettiriyor”³²³

Örnek 2:

Yine Ra'd sûresinde “ Yine onlar Rablerinin rızasını isteyerek sabreden, namazı dosdoğru kılan, kendilerine verdiğimiz rızıklardan gizli ve açık olarak (Allah yolunda) harcayan ve kötülüğü iyilikle savan kimselerdir. İşte onlar var ya, dünya yurdunun (güzel) sonu sadece onlarındır.”³²⁴ âyeti ile “(O yurt) Adn cennetleridir; oraya babalarından, eşlerinden ve çocuklarından sâlih olanlarla beraber girecekler; melekler de her kapıdan onların yanına varacaklardır.”³²⁵ âyeti arasında ise şöyle münasebet kurmuştur: “ Önceki âyette zikrolunanlar güzel bir netice elde ediyorlar. Gönüllerinden diyorlar ki: acaba bu güzel netice ne ola ki? Gönülden köpüren bu mukadder suale Allah (c.c.) hemen bir sonraki âyette cevap veriyor: “O güzel netice, Adn cennetleri, dost ve akraba ile benzerlik dünyadaki acı ayrılığa son ve meleklerden oluşmuş bir şehrayın.”³²⁶

Netice olarak müfessir âyetler arası münasebete önem vermiş ve yeri geldikçe

³²⁰ Kattan, a.g.e., s.97.

³²¹ Ra'd 13/2

³²² Ra'd 13/3

³²³ Bakuvî, a.g.e., II, 176.

³²⁴ Ra'd 13/22.

³²⁵ Ra'd 13/23.

³²⁶ Bakuvî, a.g.e., II, 191.

bunları belirtmiştir.

c. Nesh konusundaki tutumu

Nesh lugatte, izale etmek, gidermek, yok etmek, değiştirmek, tebdil, tahvil ve nakl manalarına gelir. İstılahta ise, bir nassın hükmünü daha sonra gelen bir nas ile kaldırmaktır.³²⁷

Bakuvî nesh'i kabul etmekle birlikte Kur'ân'da kaç tane âyetin nâsîh, kaç âyetin de mensuh olduğu konusunda bilgi vermemektedir.³²⁸

Müfessir Ahzab sûresinin “Akraba olanlar, Allah'ın kitabına göre, (mirasçılık bakımından) birbirlerine diğer müminlerden ve mühacirlerden daha yakındırlar”³²⁹ âyeti hakkında şöyle der: Bu âyet, Nisa sûresinin 33. âyetini nesh etmiştir. İslâm'ın başlangıç yıllarında, hicret ve dinde kardeşlik sözleşmesi ile meşru kılınmış olan mirasçı olma bu âyet ile iptal edilmiştir. Akraba olanlar, diğerlerine öncelikli duruma getirilmiştir.³³⁰

Netice olarak Bakuvî, neshi kabul etmiş ancak kaç âyetin nâsîh, kaç âyetin de mensuh olduğu konusunda bilgi vermemiştir.

d. Kıraâtlar konusundaki tutumu

Kıraât herhangi bir kelime üzerinde med, kasr, hareke, sükun, nokta ve i'rab bakımından meydana gelen değişiklik demektir.³³¹

Bakuvî âyetleri tefsir ederken kıraât konusuna fazla değinmemiştir. Tefsir sahibi Bakara suresinin 102. âyetindeki “melekeyn” lafzı ile ilgili şunları söyler: Bu kelime iki tür okunmaktadır. Birinci okunuş olan lam'ın kesresiyle okundukta iki padişah manasına gelmektedir. İkinci kısım lam'ın fethası ile okunur, bu kez mana şu olur: Yani Babilde iki melek vardı, halka sihir öğretiyorlardı. Meşhur olan kıraat lam'ın fethası ile okumaktır. Ama bu durumda büyük ayıplar ortaya çıkar ve maksat müşkil olur. Bunun için fakir ben, birinci kıraati tercih ettim. Çok meşhur olan şey vardır ki, onun aslı

³²⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s.122.

³²⁸ Bedir, a.g.e., s. 141.

³²⁹ Ahzab 33/6.

³³⁰ Bakuvî, a.g.e., III, 61.

³³¹ Demirci, *Tefsir Usulü*, s.112.

yoktur.”³³²

Netice olarak Bakuvî, kıraâtlar konusuna fazla değinmemektedir.

e. Hurûf-u Mukattaa konusundaki tutumu

Kur'ân'daki bazı surelerin başlarında yer alan harflere mukattaa harfleri (kesik harfler) denir. Hurûf-u mukattaa'nın yorumlanıp yorumlanmayacağı konusunda birbirine muhâlif iki görüş vardır. Birincisi selefın görüşüdür ki buna göre mukattaa harfleri yorumlanamaz. İkinci görüş ise halefin yani müteahhirûn Ehl-i Sünnet kelamcılar'ın görüşüdür. Onlara göre bu harfler yorumlana bilir.³³³

Bakuvî de âyet başlarında yer alan hurûf-u mukattaaaları, o sûrenin ismi olarak değerlendirmiştir. Müfessir Bakara suresinin ilk âyetindeki mukattaa harflerini şöyle izah etmektedir: Bu harfler surenin adıdır. Allah Teâla bu surenin ismini “elif, lâm, mim” koymuştur. Fakat daha sonra örfte bu sûrenin adı söz konusu sûrenin meşhur kelimelerinden olan “Bakara” ile adlandırılmıştır.”³³⁴

Netice olarak müfessir, sûre başlarındaki heca harflerini yorumlamış ve bu harfleri yer aldığı sûrelerin ismi olarak değerlendirmiştir.

B. Mevlazâde Şekevî ve “Kitâbü'l-Beyân fî Tefsiri'l Kur'ân”ı

1. Şekevî'nin Hayatı

19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında yaşamış olan müfessirin hayatı hakkında hiç bir bilgi yoktur. Sadece bazı kaynaklarda onun 1907-1908 yılları arasında Zakafkasya/Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Müslümanlarının Şeyhülişlâm'ı

2. “Kitâbü'l-Beyân”ın Dili ve Teknik Özellikleri

a. Dili

Bu tefsir de diğer tefsir gibi Arap alfabesiyle yazılmış ve dili Azerbaycan Türkçe'sidir. Bakuvî gibi Şekevî de tefsirinde Arapça ve Farsça kelimelere sıklıkla yer vermiştir. Bundan dolayı da söz konusu dilleri bilmeyen çağdaş Azerbaycan okuyucusunun bu tefsiri okuyup anlaması oldukça zordur. Fakat tefsirin meal kısmı bazı istisnalar hariç sade ve anlaşılırdır ve Türkçe yapılabilecek meallere örnek teşkil edebilecek mahiyettedir.

b. Teknik Özellikleri

Tefsir 1908 yılında Tiflis'teki Gayret matbaasında basılmıştır. Şekevî'nin bu eseri yalnızca Zakafkasya müslümanlarının değil, aynı zamanda Güney Azerbaycan dindarları arasında da çok okunan ve beğenilen eserlerden biri olmuştur. Bu tefsirin hicri 1399 yılında ofset usûlü ile İran'da bastırılması da, söylenenlere canlı bir delil teşkil etmektedir. Sevindirici bir durumdur ki bu kıymetli eser, Kafkas Müslümanları İdaresinin necip teşebbüsü ile 1990 yılında Bakü'de yeniden neşredilip, dindarlara ulaştırılmıştır.³³⁶

Tefsir iki ciltten oluşmaktadır. Birinci cilt 492 sayfa, ikinci cilt ise 538 sayfadır. İkinci cilt Kehf sûresi ile başlamaktadır. Eserin ikinci baskısı ise Tebriz'de 1399/1979'da Sabiri Kütüphanesi tarafından yapılmıştır: *Tefsîrü'l-Beyan-ı Türkî* adıyla.

Şekevî, tefsirine yazdığı mukaddimede, Kur'ân'ın bütün öğütlerin eşrefi ve kıssaların efdali olduğunu belirttikten sonra, Kur'ân Arapça olduğu için müslüman Türk kardeşlerinin onun zahiri manalarını anlamaktan âciz, onda bulunan dîni hükümlerden ve Allah'ın başka buyruklarından bîhaber kaldıklarını, Kur'ân-ı anlamak için başka dillerden çevrilen tercümelere müracaat ettiklerini bunun da sıhhatli olmadığını bahis konusu etmekte, din kardeşlerine Kur'ân'ın kolayca anlaşılması ve buyruklarının yerine getirilmesi konusunda yardımcı olmak için bu eserini kaleme aldığını ifade etmektedir. Müfessir bu konuyla ilgili şunlar söylemektedir:

³³⁶ Vasım Memmedaliyev, Önsöz, s.XXVIII.

“Din gardaşlarının huzuruna kemal-i acz ve inkisarla arz edir ki cemi'-i mev'iza ve nesihatların eşrefi ve gissaların efdali Kelamullah-ı Şerif'dir. Amma Arab lügati ile olmağına göre Türk gardaşlar onun zahiri manasını derk etmekten âciz, onda yazılan ahkam-ı din ve Allah'ın başga fermayışlerinin mezmunundan bihaberdirlər. Herçend zahiri âye ohunur amma manası melum olmur. Megerinki ecnebi dillere tercüme olmuş kitablardan. Ve âşikardır ki o gûnâ tercümelər hem mutdabı-ı vage ve hemide muvafiq tefasir ehl-i İslâm değıldir. Bu sebebe istedim ki hemdinlerime hidmet(hizmet) etmek için Gur'ân-ı Şerifi tercüme edem.”

Şekevî tefsirini yazarken ilimden en ufak bir nasibi olan bir müslümanın dahi rahatlıkla anlayabilmesini, anladığı ahkam ile itaatini, ibadetin hakikatine yaklaşabilmesini, masiyetlerden hakkıyla kaçınabilmesini ve Kur'ân'ın bütün herşeyi ihtiva ettiğini gözüyle görüp kesin bilgi sahibi olabilmesini hedeflemiştir. Bu gayesini mukaddimede şu şekilde belirtir:

“ O nev muhtasar ve âsan ibaretler ile ki cüz'î savâdı olan mümin gardaşlar asanlıqla fehm edeler. Fehm edibde itaat ve hegigi ibadetlere meyl, masiyetlerden ictinab, bu Gur'ân-ı Şerif cem-i ahkama dârâ ve câmi olmağını göziyle görüb yegin edeler.”³³⁷

İlk cildin başında, iç kapakta bulunan şu ifadeler müfessirin eserini yazarken kullandığı eserleri göstermektedir:

“ Gur'ân-ı şerifin tercümesinde nezeri âcizânemizde olubdur mu'teber tefsirler ve fıkıh kitablarının bazıısı: Mecmau'l-Beyân, Sâfi, Tefsir-i-Fahr-i Râzî, Kâdî Beyzâvî, Celâleyn, Ebu's-Suud ve Mesâlik ve başkaları.”

Müellif genel olarak muhtasar bir tefsir yazmıştır ancak bazı konular için sözü uzattığı da olmuştur.

Tefsirde sûrenin ismi ve numarası sayfanın üst tarafında verilmiş, besmeleden sonra, tefsiri yapılan sûrede kaç âyetin bulunduğu belirtilmiştir. Bir sayfanın içinde kaç âyetin tercüme ve tefsiri yapılacaksa, sayfanın üst tarafında çerçeve içinde âyetler yazılmakta, numaraları verilmekte ve âyetler kendilerine âit sıraları ile tercüme edilmektedir. Âyetlerin asıl tercümesi tırnak içinde verilmiş ve tefsirleri de özet olarak bu tırnakların dışında yapılmaktadır. Böylece yazar, âyetin tercümesi ile tefsirini birbirinden ayırmiş olmaktadır. Her iki cildin sonlarına sıra numarasıyla sûrelerin fihristi konulmuştur.

³³⁷ Muhammed Hasan Mevlâzâde Şekevî, *Kitâbü'l Beyân fi Tefsiri'l Kur'ân*, Azemeşr, Bakü, 1989, I, Mukaddime.

3. “Kitâbü'l-Beyân”ın Rivayet Yönü

a. Kur'ân'ın Kur'ân ile Tefsiri

Şekevî tefsirinde Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsirini az da olsa kullanmıştır. Müfessirin bu metodu nasıl uyguladığını örnekleriyle görelim:

Örnek 1:

Müfessir Bakara sûresinin 143. âyetinin “İşte böylece sizin insanlığa şahitler olmanız, Resûl'un de size şahit olması için sizi mutedil ümmet kıldık” kısmını tefsir ederken Nisa sûresinin “Her bir ümmetten bir şahit getirdiğimiz ve seni de onlara şahit olarak gösterdiğimiz zaman halleri nice olacak”³³⁸ âyetinin bu âyeti desteklediğini söylemektedir.³³⁹

Örnek 2:

Yine müfessir A'raf suresinin “ Sanki sen onu biliyormuşsun gibi sana soruyorlar. De ki: Onun bilgisi ancak Allah katındadır; ama insanların çoğu bilmezler.”³⁴⁰ âyetini izah ederken söz konusu âyeti Cin suresinin “Ancak, (bidirmeyi) dilediği peygamber bunun dışındadır.....”³⁴¹ âyetiyle açıklamaktadır.³⁴²

Netice olarak müfessir tefsirinde Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri metoduna başvurursa da bu metodu fazla kullanmamaktadır.

b. Kur'ân'ın Sünnet ile Tefsiri

Müfessir Kur'ân'ı tefsir ederken Kur'ân'ın sünnet ile tefsirinden az da olsa faydalanmıştır. Fakat rivayetleri nakl ederken çoğu zaman rivayet zincirini göstermemektedir.

Örnek 1:

³³⁸ Nisa 41/4

³³⁹ Şekevî, a.g.e., I, 45

³⁴⁰ Bakara 2/187.

³⁴¹ Cin 72/27.

³⁴² Şekevî, a.g.e., I, 299.

Şekevî Bakara sûresinin “ Ey Rabbimiz! Onlara, içlerinden senin âyetlerini kendilerine okuyacak, onlara kitap ve hikmeti öğretecek, onları temizleyecek bir Peygamber gönder.....”³⁴³ âyetini tefsir ederken şu hadisi nakletmektedir³⁴⁴ “Peygamber(s.a.v.)'imiz buyurdu: ”İbrahim (a.s)ın Allah Teâla'dan istediği o Peygamber benim.”³⁴⁵

Örnek 2:

Müfessir Ra'd sûresinin “(Halbuki) sen ancak bir uyarıcısın ve her toplumun bir rehberi vardır.” âyetinin³⁴⁶ izahında şöyle demektedir: “Tefsir-i Keşşaf'da³⁴⁷ İbn Abbas'dan rivayet olunmuştur ki bu âyet nazil olduğu zaman Hazreti Mübarek elini Emirül Müminin Ali (a.s.)'ın sinesine koyup dedi: Benim münzir ve Ali hidayet edendir. Yâ Ali seninle hidayet bulur hidayet bulanlar.”³⁴⁸

Netice olarak müfessir tefsirinde Kur'ân'ın sünnet'le tefsirinden az da olsa faydalanmıştır. Bazen hadisleri istifade ettiği tefsir kitaplarından, bazen de “rivayet olunubdur ki”, “rivayettir ki” ifadeleri ile nakl etmiştir. Fakat rivayetleri nakl ederken rivayet zincirini göstermemektedir.

c. Kur'ân'ın Sahabe ve Tâbiûn Sözleri ile Tefsiri

Şekevî Kur'ân'ın sahabe ve tâbiûn sözleri ile tefsirine pek yanaşmamıştır. Fakat az da olsa kullanmıştır.

Müfessir “ Bir gece, kendisine âyetlerimizden bir kısmını gösterelim diye (Muhammed) kulunu Mescid-i Haram'dan, çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya götürün Allah noksan sıfatlarından münezzihdir; O, gerçekten işitendir, görendir”³⁴⁹ âyetinde miracı izah ederken şu nakilleri yapar: ” Müâviye b. Ebi Süfyan dedi: Peygamber(s.a.v.)'in miracı doğru rüya kabilindendi. Hz. Peygamber(s.a.v.)in eşi

³⁴³ Bakara 2/129.

³⁴⁴ Şekevî, a.g.e., I, 41

³⁴⁵ Hadisin tamamı için bkz. İbn Kesir, I, 189-190.

³⁴⁶ Ra'd 13/7.

³⁴⁷ Keşşaf'da bu âyetin tefsirinde söz konusu hadis bulunmamaktadır.

³⁴⁸ Şekevî, a.g.e., I, 425; Ebu'l Hasan Ali b. İbrahim el-Kummi, *Tefsîru'l Kummi*, Necef, ts., I, 359; Molla Muhsin Muhammed b. Murteza Kaşanî, *Tefsîrüs Sâfi*, Müessesetü'l- A'lemi Li'l- Matbu, Beyrut, 1982, III, 59.

³⁴⁹ İsrâ 17/1

Hız. Aişe dedi: Mirac gecesinde Hız. Peygamber'in cesedinin kaybolmadı.³⁵⁰

Netice olarak Şekevî tefsirinde sahabe ve tâbiûndan gelen haberlere yer vermiştir. Fakat bu haberlerin sayı fazla değildir.

d. İsrailiyat açısından durumu:

Şekevî tefsirinde bazen israili haberlere de yer vermiştir. Bu rivayetler özellikle de tefsirin baş kısmında yer almaktadır. Müfessir Bakara sûresinin “....Bunun üzerine: Bir kısmınız diğerine düşman olarak ininiz”³⁵¹ âyetini izah ederken şu rivayeti nakleder: Adem ve Havva'nın evlatları ilan ve Şeytan ile düşmandır. İlan ve Şeytan da onlarla düşmandır. O dönemde yılan hayvanların en güzellerindendi. Eli, ayağı var idi. Hudâvendi Âlem onun eli ve ayağını alıb karnı üzerine yerimek ve toprak yemekle, Havva'yı da çocuk doğurmak, çocuğu dokuz ay karnında gezdirmek ve hayız görmekle, Adem'i ise ehlinin ruzisine borçlu olmakla cezalandırdı.³⁵²

Bu olay İsrâiliyattır. Yapmış olduğumuz araştırma ve tetkikler neticesinde bu haberin Kitab-ı Mukaddes kaynaklı olduğu görülmektedir.³⁵³

Netice olarak, Şekevî, tefsirinde zaman zaman İsrâili rivayetlere yer vermiş ve daha önce de söylediğimiz gibi bu rivayetler tefsirin baş kısımlarında yer almaktadır.

4. “Kitâbü'l- Beyân”ın Dirayet Yönü

Şekevî tefsirinde dirayet tefsirine pek yanaşmamıştır. Ama yine de fikhî ve kelâmî konuları ele almış ve bunlarla ilgili alimlerin çeşitli görüşlerine yer vermiştir.

a. Ahkam açısından “Kitabü'l-Beyân”

³⁵⁰ Şekevî, a.g.e., I, 472; Zemahşeri, a.g.e., II, 437;

³⁵¹ Bakara 2/36.

³⁵² Şekevî, a.g.e., I,13

³⁵³ Konu Tevrat'da şöyle geçmektedir: Ve Rab Allah yılanı dedi: Bunu yaptığın için, bütün sığırlardan, ve bütün kır hayvanlardan daha lânetlisin; karnın üzerinde yürüyeceksin, ve ömrünün bütün günlerinde toprak yiyeceksin; ve seninle kadın arasına, ve senin zürriyetinle onun zürriyeti arasına düşmanlık koyacağım; o senin başına saldıracak, ve sen onun topuğuna saldıracaksın. Kadına dedi: Zahmetini ve gebeliğini ziyadesiyle çoğaltacağım; ağır ile evlat doğuracaksın; ve arzun kocana olacak, o da sana hakim olacaktır. Ve Ademe dedi: Karnının sözünü dinlediğin, ve Ondan yemiyeceksin diye emrettiğim ağaçtan yediğin için, toprak senin yüzünden lânetli oldu; ömrünün bütün günlerinde zahmetle ondan yiyeceksin. (Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, bap 3, cümle:14-17).

Tefsir sahibi ahkâm âyetlerinin izah ederken kendi mezhebi olan Caferi mezhebi yanında diğer mezheblerin de görüşlerini vermiştir. Bazen kendi mezhebinin görüşlerini benimserken, bazen de sadece âyetle ilgili görüşleri verip kendisinin hangi görüşü tercih ettiğini belirtmemiştir.

Örnek 1:

“Şekevî Mâide suresinin “ Bugün size temiz ve iyi şeyler helal kılınmıştır. Kendilerine kitap verilenlerin yiyeceği size helaldir, sizin de yiyeceğiniz onlara helaldir. Mümün kadınlardan iffetli olanlar ile daha önce kendilerine kitap verilenlerden iffetli kadınlar da, mehirlerini vermeniz şartıyla, namuslu olmak, zina etmemek ve gizli dost tutmamak üzere size helaldir....”³⁵⁴ âyetini izah ederken buradaki yiyecek ile ilgili şunları söylemektedir: Tüm Müslümanlar Ehl-i Kitab'dan başkasının kesdiği hayvanların haram olduğunda ittifak etmişlerdir. Fakat Ehl-i Kitab'ın kesmiş olduğu hayvanlar konusunda da ihtilaf vardır. Şeyh Tûsi, Şeyh Mufid, Seyyid Murtezâ, İbn İdris gibi bir çok Şia âlimleri, Ehl-i Sünnet'den Hanbeli mezhebi Ehl-i Kitab'ın kesmiş olduğu hayvanların haram, Hanefiyye, Şâfiyye, Malikiyye ve İmâmiyye'den İbn Ebî Ukeyl, İbn Cüneyd, Şeyh Saduk ve İbn Bâbuveyh ise helal olduğu kanaatindedirler....”³⁵⁵

Yine müfessir âyetteki Ehl-i Kitab'dan olan kadınlarla evlenmenin câiz olup olmadığı konusunda şöyle diyor³⁵⁶: Ehl-i Kitab'dan olan kadınlarla evlenmenin caiz olup olmadığı konusunda ihtilaf vardır. Onlarla evlenmenin caiz olduğunu söyleyenlerin delili bu âyetin zâhîridir.³⁵⁷ Caiz olmadığı görüşünü benimseyenlerin delili ise Bakara sûresinin 221. ayetidir....”³⁵⁸

Örnek 2:

Yine Mâide sûresinin “ Hırsızlık eden erkek ve kadının, yaptıklarına karşılık bir ceza ve Allah'tan bir ibret olmak üzere ellerini kesin....”³⁵⁹ âyetini tefsir ederken şöyle diyor: “ Bâliğ ve âkil bir kişi hırsızlık eder ve hırsızlığı şer'en sabit olursa, o kişinin sağ

³⁵⁴ Mâide 5/5.

³⁵⁵ Şekevî, a.g.e., I, 193.

³⁵⁶ Şekevî, a.g.e., I, 194.

³⁵⁷ Abdurrahman b. Muhammed b İyaz Ceziri, *el-Fıkh ale'l Mezahibi'l-Erbaa*, Beyrut, Darü'l-Fıkr, 1392/1972, IV, 75-76.

³⁵⁸ Tabresî, a.g.e., II, 84-85; Muhammed Hüseyin Tabatabai, *el-Mizan fî Tefsîr'l-Kur'ân*, Müessesetü-A'lemi Li'l-Matbu, Beyrut, 1973, V, 205.

³⁵⁹ Mâide 5/38.

elinin parmakları kesilir. İkinci defa tekrar hırsızlık ederse sol ayağının parmakları kesilir. Üçüncü defa ise o kişi haps edilir. Eğer dördüncü defa yine hırsızlık ederse onun öldürülmesi gerekir.”³⁶⁰

Netice olarak, Şekevî, ahkâmla ilgili âyetleri tefsir ederken kendi mezhebinin yanında, Hanefî, Şâfi, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerinin de görüşlerini vermiş, bazen kendi mezhebinin görüşlerini benimserken , bazen de âyetle ilgili görüşleri verip kendisinin hangi görüşü benimsediğini belirtmemiştir.

b. Kelam açısından “Kitâbü'l-Beyân”

Tefsir sahibi kelâmî konulara pek girmese de zaman zaman değinmiştir. Bu konuda hem Ehl-i Sünnet alimlerinin, hem de Şia alimlerinin görüşlerine yer vermiştir. Fakat burada da kendisinin hangi görüşü benimsediğini bir çok yerde belirtmemiştir.

Örnek 1:

Şekevî Âl-i İmrân sûresinin “Müminler, müminleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesin. Kim bunu yaparsa, artık onun Allah nezdinde hiç bir değeri yoktur. Ancak kâfirlerden gelebilecek bir tehlikeden sakınmanız başkadır.....”³⁶¹ âyetinin tefsirinde “takiyye” ile ilgili şunları söylemektedir.³⁶² “İslâm tâifeleri bu âyeti ister mal, isterse de can hususunda takiyyenin caiz olduğuna delil getiriyorlar. Eşâri alimlerinin bir kısmı can hususunda takiyyenin caiz olduğunu kabul ederken, mal hususunda kabul etmemektedirler. Diğer bir kısmı da önce Müslümanlar zayıf olduğu için takiyyenin câiz olduğunu, İslâm dini güçlendikten sonra ise takiyyenin hükmünün kalktığı görüşündedirler.³⁶³ İmâmiyye mezhebine göre ise takiyye mutlak olarak caiz, belki de vaciptir.³⁶⁴

Örnek 2:

Müellif İsrâ sûresinin “ Bir gece kendisine âyetlerimizden bir kısmını gösterelim

³⁶⁰ Şekevî, a.g.e., 204; Cafer Saduk Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Babuveyh el-Kummi, *el-Cevamiü'l Fıkhiyye*, Beyrut, 1414/1993, s.195-196; Tabatabai, a.g.e. V, 335.

³⁶¹ Âl-i İmrân 3/28

³⁶² Şekevî, a.g.e., I, 103.

³⁶³ Râzî, a.g.e., VIII, 12.

³⁶⁴ Kaşanî, a.g.e. I, 325; Tabresi, a.g.e., II, 273-274.

diye kulunu Mescid-i Haram'dan, çevresini mubarek kıldığımız Mescid-i Aksa'ya götüren Allah noksan sıfatlarından münezzehtir....."³⁶⁵ âyetini tefsir edreken miracın hem bedenen hem de ruhen gerçekleştiğini savunmaktadır.³⁶⁶

Netice olarak Şekevî kelâmi âyetleri özet bir şekilde tefsir etmiş ve bu âyetlerle ilgili Ehl-i Sünnet ve Şia âlimlerinin görüşlerine yer vermiştir. Fakat kendisinin hangi görüşleri benimsediğini bir çok yerde belirtmemektedir.

5. "Kitâbü'l-Beyân"ın Kur'ân İlimlerindeki Yeri

a. Esbâb-ı Nüzûl konusundaki tutumu

Tefsir sahibi pek çok müfessir gibi tefsirinde nüzûl sebeplerini beyan etmiştir. Fakat bunların bir çoğunda kimden rivayet edildiği hakkında bilgi vermemiştir. İsrâîli rivayetlerde olduğu gibi nüzûl sebeplerine de daha çok tefsirin baş kısımlarında yer verilmiştir.

Örnek 1:

Şekevî "İnsanlardan bir kısım beyinsizler: Yönelmekte oldukları kiblelerinden onları çeviren nedir? Diyecekler. De ki: Doğu da batı da Allah'ındır. O dilediğini doğru yola iletir"³⁶⁷ âyetini izah ettikten sonra bu âyetin nüzûl sebebini veriyor. Şöyle ki:" Hz. Peygamber Mekke'de olduğu müddetçe namaz kılarken yüzünü Beytü'l Makdis'e doğru çeviriyordu ve Mekke onunla Beytü'l Makdis arasında kalıyordu. Yani yüzünü hem Mekke, hem de Beytü'l Makdis'e taraf çeviriyordu. Bu durum on üç sene devam etti. Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettikten sonra da on yedi ay Beytü'l Makdis'e doğru namaz kıldı. Yahudilerden bir tâife şöyle dedi: "Muhammed'in namaz ve diğer ibadetlerini bizim kiblemize doğru yapması bizim dinimizin hak olduğuna delalet ediyor. "Onların bu sözü Hz. Peygamber'e ağır geldi ve kalbinden müslümanların kiblesinin Mekke tarafına olmasını geçirdi. Bu zaman Cebrail(a.s.) nazil olup şöyle dedi: "Yâ Resûlüllah bunu Hudâvend-i Âlem'den iste. Allah senin isteğini geri

³⁶⁵ İsrâ 17/1.

³⁶⁶ Şekevî, a.g.e., I, 470- 473; Râzî, XX, 120; Sa'deddin Mesud b.Ömer b. Abdullah Teftazânî, *Şerhu Akâidi'n-Neseî*, Darü'l İhya, Mısır, s.138.

³⁶⁷ Bakara 2/142

çevirmez. Öyle ki Cebrail(a.s.) gitti Allah Teâla yüz kırk dördüncü âyeti gönderdi ki bu âyet Beytü'l Makdis'den Mekke tarafına dönmek hakkındadır.³⁶⁸

Örnek 2:

Müellif Âl-i İmrân sûresinin “Hiç bir kimse yok ki, ölümü Allah'ın iznine bağlı olmasın. (Ölüm) belli bir süreye göre yazılmıştır.....”³⁶⁹ âyetini tefsir ettikten sonra bu âyetin Hz. Ali hakkında indiğini söyler.³⁷⁰

Netice olarak tefsirde nüzûl sebeplerine yer verilmiş, fakat bir çok yerde bu rivayetlerin kimden alındığı belirtilmemektedir.

b. Nesh konusundaki tutumu

Müfessir Bakara sûresinin “ Biz, bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya unutturursak mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz.....”³⁷¹ âyetini yorumlarken neshle insânı şöyle tarif etmektedir: Neshde yazı kalıyor fakat hükm kalkıyor. İnsa da ise resim kalkar, hüküm kalar. Çünkü bazı asırların ve şahısların tefâvütüne göre maslahatlar da tefâvütlü oluyor. Onun için de bazı âyetler mensuh olmuştur.”³⁷²

Bakara sûresinin “Sizden ölüp de (dul) eşler bırakan kimseler, zevcelerinin, evlerinden çıkarılmadan, bir yıla kadar bıraktıkları maldan faydalanmaları hususunda (sağlıklarında) vasiyet etsinler.....”³⁷³ âyetinin tefsirinde önce İslâm'da erkek vefat ettikte kadına bir sene nafaka, giyim ve mesken veriliyor, bir sene bittikten sonra ise kadın erkeğin bıraktığı mirastan kendisi ile hiç bir şey götürmeden evden çıkıyordu. Bu daha sonra miras âyeti ile nesh olundu.³⁷⁴

Netice olarak müellif neshi tarif etmiştir. Kur'ân'da neshin varlığını kabul etse de kaç âyetin *nasih*, kaç âyetin de *mensuh* olduğunu belirtmemiştir.

c. Hurûf-u mukattaa konusundaki tutumu

³⁶⁸ Şekevî, a.g.e., I, 44; Vâhidî, a.g.e., s. 28; Kaşanî, a.g.e., I, 195.

³⁶⁹ Âl-i İmrân 3/145.

³⁷⁰ Şekevî, a.g.e., I, 129.

³⁷¹ Bakara 2/106.

³⁷² Şekevî, a.g.e., I, 35.

³⁷³ Bakara 2/240.

³⁷⁴ Şekevî, a.g.e., I, 76.

Şekevî bir çok müfessirden farklı olarak sûrelerin başında yer alan mukatta harflerinin hepsini açıklamaya çalışmıştır.

Örnek 1:

Şuarâ suresinin 1. âyetindeki “Ta sin mim” harflerini şöyle manalandırmaktadır: “Ta”- Benim Allah ki Tahirem (Pakım) bütün ayıplardan, (Sâtirem) örtenem cemi ayıpları ve (mecidem).³⁷⁵

Örnek 2:

Yine Sad sûresinin 1. âyetindeki “Sad” harfini “Ey sadık Peygamber”, şeklinde açıklamaktadır.³⁷⁶

Netice olarak Şekevî tefsirinde sûre başlarındaki heca harflerine mana vermiştir.

C. Ahmed Haşımzâde ve “Tefsirü'l- Kur'ân'il Azîm”i

1. Haşımzâde'nin Hayatı

Ahmet Haşımzâde 1896 yılında Azerbaycan'ın Guba şehrinin Çiçi köyünde doğmuştur. Babasının adı İsrâfil, annesinin adı ise Gülsine'dir. Çocukluk yıllarında dini tahsilini babasından almıştır. Babası öldükten sonra dini tahsilini Afurca, Galagah ve Tengealtı köylerinde devam ettirmiştir. O Abdulvehhab Efendi, İsa Efendi ve Hüseyinağa Efendi gibi o yerlerde meşhur hocalardan ders almıştır.

1911-1919 yıllarında Deveçi şehrinde Arap ve Fars dillerini mükemmel öğrenmiş ve Şamahı şehrinde bulunan Mustafa Efendi'den Arapça ve Farsça'yı bildiği hakkında icazet (şehadetname) almıştır. 1920 senesinde Çiçi köyünde ilk okula başlamış ve 1922 yılında bitirmiştir. Azerbaycan'da Sovyet hükümeti kurulduktan sonra 1923 yılında Guba'da açılmış “Zeylik Müellimler (Hocalar) Kursu”nda eğitime başlamış ve aynı yılda kursu bitirmiştir. 1930 senesinde “Şuşa Medeni-Maarif Mektebi”ni bitirmiş, 1936-1940 yıllarında ise V. İ. Lenin adına Azerbaycan Devlet Pedagoji Enstitü'sünde tahsilini

³⁷⁵ Şekevî, a.g.e, II, 118.

³⁷⁶ Şekevî, a.g.e., II, 262.

sürdürmüştür. Enstitüyü bitirdikten sonra Guba şehrinin Utugkent okulunun müdürü olarak çalışmıştır. 1943 senesinde Guba şehir Maarif Şubesinin müdürü, 1946'tan başlayarak ise Çiçi Köy Okulun'da müdür yardımcısı olmuştur. 1950-1970 yıllarında bu okulda hocalık yaptıktan sonra emekliğe ayrılmıştır.

Ahmet Haşımzade 1962'de çok zor şartlar altında Kur'ân-ı Kerim'in tefsirini bitirmiştir. Onun tefsiri Azerbaycan İlimler Akademiyası Elyazmalar Enstitüsüne verilmiştir. Tefsir Enstitünün oluşturduğu altı kişiden oluşan bir heyet tarafından incelenmiştir. Heyet tefsir hakkında müsbet re'y vermiş ve Ahmet Haşımzade'ye 600 rubl (800-900 dolar) ödenerek tefsir kütüphaneye alınmıştır.

Bakü Devlet Üniversitesi Şarkşünaslık fakültesinin Profosörü Ali Fehmi ve diğer araştırmacılar Ahmet Haşımzade'nin yaşadığı köye gelmiş ve onu Üniversite'ye davet etmişler. Fakat o aile problemlerinden dolayı bu daveti kabul etmemiştir. İlm sahibi Ahmet Haşımzade 14 Nisan 1979 yılında vefat etmiştir.³⁷⁷

2. “Tefsiru' Kur'âni'l Azîm”in Dili ve Teknik Özellikleri

a. Dili

Bu tefsir de önceki tefsirler gibi Arap alfabesiyle Azerbaycan Türkçesi'nde yazılmıştır. Fakat 30 sene önce yazıldığı için dili Bakuvî ve Şekevî'nin tefsirlerine göre daha çağdaştır. Fakat akıcı değildir. Haşımzâde de tefsirinde Arapça ve Farsça kelimeler kullansa da bir çok yerde bu kelimeleri açıklamıştır.

b. Teknik Özellikleri

Tefsir Muhammed Fuzulî adına Elyazmaları Enstitüsü Kütüphanesinin Elyazmaları Bölümünde C-697/9650 (I), C-698/9651 (II), C-699/9652 (III) numaraları ile kayıtlı olarak bulunmaktadır. Mektep defteri denen defterlere mavi tükenmez kalemle yazılmıştır. Müfessir tefsirini her biri 3-4 defterden meydana gelen dört cilt içinde toplamıştır.

Birinci cilt 311 sayfadır. Fatihe suresinden başlayıp Mâide sûresinde

³⁷⁷ Aydüz, a.g.m., s. 85-87.

tamamlanmaktadır.

İkinci cilt ise 440 sayfadır. En'am sûresinin tefsiri ile başlayıp İsrâ sûresinin tefsiri ile bitmektedir.

Üçüncü cilt ise 441 sayfadan oluşmaktadır. Kehf sûresinden başlayıp Fâtır sûresinin sonuna kadar devam ediyor.

Dördüncü cilt 466 sayfadır. Yasin suresinden başlayıp Kur'ân'ın sonuna kadar olan sûreleri ihtiva ediyor.

Söz konusu tefsirle ilgili Bakü'de *İslam Araştırmaları Dergisinde* (sayı 10, 2001) Davut Aydüz'ün “*Sovet Dövründe Azərbaycan Türkçe'si ve Arap GrafİKası ile Yazılmış Tefsir*” adlı makalesi neşredilmiştir. Makalede kısaca müfessirin hayatı, tefsirinin kaynakları ve özelliklerinden bahsedilmektedir.

Bu tefsirin en önemli özelliği Sovyet döneminde Arap harfleri ile Azerbaycan Türkçe'sinde yazılmasıdır.

Müfessir birinci cildin ilk sayfasına şöyle başlamaktadır: “Kur'ân'ın 6666 âyetini çok açık bir şekilde Arapça'dan Türkçe'ye tercüme etmeyi kendim için bir şeref hesap ediyorum. Yazılarımda hatalar çoktur, onun için de elm ehli hatalarımı düzeltsin ve hatalarımın bağışlanmasını istiyorum ve beni mazur görsünler. Tefsirin sonuna kadar yaza bilmemi Allah'dan niyaz ediyorum.”

Dördüncü cildin son sayfasında tefsiri şahsen kendisinin yazdığını ve hicri 1382 - miladi 1962 yılında bitirdiğini söylemektedir. Ayrıca bu cildin sonunda önce Medenî sûrelerin, daha sonra da tefsir edilen bütün sûrelerin fihristi verilmektedir. Sûrelerin başlarında sûrelerin Arapça adı, kaç âyet olduğu, Mekkî veya Medenî sûre olduğu gösterilmektedir. Tefsir olunan âyetlerin numaraları ise verilmemektedir. Bazı âyetlerin tefsirinden sonra “haşiye” başlığı konularak âyetin tefsirinde değişik mevzulara değinilir.

Müfessir tefsirinin her bir cildinin başında istifade ettiği kaynakları göstermiş ve “*Bütün tefsirlerden istifade edilmiştir*” dedikten sonra bu tefsirlerin adlarını vermiştir: *Tefsîrü'l- Kâdî, Cevâhiru't Tefsir, Tefsîrü'l- Behr, Behru'l-Ulûm, Tefsîrü't-Tıbyan, Tefsîrü'l-Besâir, Tefsîrü'l Kebir, Tefsîrü'l Keşşâf, Neseft tefsiri, Tefsîrü'l-Celâleyn, Tefsîrü'l-mevâkib* ve diğerleri”.

3. "Tefsiru'l-Kur'âni'l- Azîm"ın Rivayet Yönü

a. Kur'ân'ın Kur'ân ile Tefsiri

Müellif Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsirine pek de yanaşmamıştır. Fakat az da olsa bu metodu kullanmıştır. Şimdi bunu örnekleriyle görelim:

Örnek 1:

Bakara sûresinin "Biz, bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz..."³⁷⁸ âyetini izah ederken müfessir şunları söylemektedir: "Âyetin daha iyisi ile nesh olunmasına misal olarak Enfâl suresindeki "Eger sizden sabırlı yirmi kişi bulunursa, iki yüze (kafire) galip gelirler."³⁷⁹ âyetinin daha sonra "O halde sizden sabırlı yüz kişi bulunursa, (onlardan) ikiyüz kişiye galip gelir."³⁸⁰ âyeti ile nesh olunmasını, âyetin benzerinin getirilmesine misal olarak da Kible'nin Beytü'l Makdis'den Ka'be'ye tahvilini verebiliriz."³⁸¹

Örnek 2:

En'âm sûresinin ".....Onlar için Rablerinden ne bir dost, ne de bir şefaatçi vardır; belki sakınırlar"³⁸² âyetini Bakara sûresinin " İzni olmadan O'nun katında kim şefaat edebilir?"³⁸³ âyeti ile açıklayarak Allah'ın izni ile şefaat yapılabileceğini söylüyor.³⁸⁴

Netice olarak müfessir âyetlerin izahında Kur'ân'ın Kur'ânla tefsiri metodunu çok olmamakla beraber uygulamıştır.

b. Kur'ân'ın Sünnet ile Tefsiri

Haşımzâde âyetleri tefsir ederken Kur'ân'ın sünnet ile tefsirine de yer vermiştir. Fakat bu hadislerin bir çoğu sûre ve âyetlerin faziletleri hakkındadır. Müellif zikrettiği hadislerin sahihliği konusunda hiç bir bilgi vermemektedir. Hadisleri Hz. Ebu Bekr, Hz.

³⁷⁸ Bakara 2/107.

³⁷⁹ Enfâl 8/66.

³⁸⁰ Enfâl 8/67.

³⁸¹ Haşımzâde, a.g.e., II, 39.

³⁸² En'âm 6/51.

³⁸³ Bakara 2/255.

³⁸⁴ Haşımzâde, a.g.e., II, 17.

Ömer. Hz. Aişe, Ebu Hüreyre, İbn Abbas, Enes, Ebu Zerr, İbn Ümmi Mektum, Ebu Said el-Hudri ve s. gibi sahabelerden rivayet etmektedir.³⁸⁵

Örnek 1:

Müfessir Yasin sûresinin “ O gün onların ağızlarını mühürleriz; yaptıklarını bize elleri anlatır, ayakları da şahitlik eder”³⁸⁶ âyetini izah ederken şu hadise yer vermektedir³⁸⁷: “Enes (r.a) dedi: Ben Peygamberimizle (s.a.v) beraberdim. Peygamber (s.a.v.) güldü, sonra dedi: Benim neden güldüğümü biliyormusunuz? Dedim: Allah Teâla ve Onun Resulü bilir. Dedi: Ben kulun Allah Teâla'ya ettiği duasına güldüm. Kul dedi: Ya Rabbî! Sen beni zulümden korumadın mı? Teâlâ Hazretleri: Evet, korudum buyuracak. Kul: Ama ben kendime benim tarafımdan bir şahid getirilmesinden başka bir şeye razı değilim, diyecek. Teâlâ Hazretleri de- Bu gün sana tek şahit olarak nefsin, çok şahit olarak da Kirâm-ı Kâtibin (melekleri) kâfidir. Buyuracak ve ağzına mühür vuracaktır. Müteâkıben uzuvlarına konuş, denilecek. Onlar da bunun amellerini söyleyecektir. Sonra konuşmak hususunda serbest bırakılacak ve : Sizler uzak olun, ırak olun! Ben ancak sizin için mücadele ediyordum diyecektir.³⁸⁸

Örnek 2:

Sâffât suresinin “ Onları tutuklayın, çünkü onlar sorguya çekilecekler”³⁸⁹ âyetinin tefsirinde şu hadisi rivayet etmektedir³⁹⁰ : Peygamber (s.a.v.) buyurdu: Kıyamet gününde dört şey sorulmadıkça Adem oğlu adım atmaz. Birincisi gençliğini nerede geçirdin. İkincisi ömrünü nerede harcadın. Üçüncüsü malını nereden kazandın ve nerede harcadın. Ve dördüncüsü ilminle ne yaptın.³⁹¹

Netice olarak müfessir ayetleri tefsir ederken Kur'ân'ın Sünnetle tefsiri metodunu kullanmış, fakat tefsirde rivayet tefsirlerindeki kadar hadisler bulmamaktadır. Ayrıca bu hadislerin sahihliyi konusunda hiç bir bilgi vermemektedir.

³⁸⁵ Aydüz, a.g.e, s.90-91.

³⁸⁶ Yasin 36/65.

³⁸⁷ Haşımzâde, a.g.e., IV,17

³⁸⁸ Müslim, Zühd 17.

³⁸⁹ Sâffât 37/24.

³⁹⁰ Haşımzâde, a.g.e., IV, 25.

³⁹¹ Tirmizi, Kıyame I.

c. Kur'ân'ın Sahabe Ve Tabiûn Sözleri ile Tefsiri

Müellif tefsirinde Sahabe ve Tabiûn sözlerini yeri geldikçe kullanmıştır.

Örnek 1:

Nisa sûresinin “(Harp esiri olarak) sahip olduğunuz cariyeler müstesna, evli kadınlar da size haram kılındı....”³⁹² âyetinin tefsirinde şöyle demektedir: “Ebû Said el-Hudri diyor ki bu âyet eşlerini Mekke'de bırakıp Medine'ye hicret etmiş ve burada müslümanlarla evlenmiş kadınlar hakkında nazil olmuştur. Fakat daha sonra onların eşleri de Medine'ye hicret ettikte müslümanların o kadınlarla evlenmeleri yasaklandı³⁹³

Örnek 2:

Saffaat suresinin “ Siz işin gerçeğine vâkıf mısınız? Dedi.”³⁹⁴ âyetini tefsir ettikten sonra İbn Abbas'ın şu sözlerine yer vermektedir:” Cennet'te dağlar vardır. Cennet ehli o dağlara çıkıp cehennemdekilere bakacaklar.”³⁹⁵

Netice olarak Haşımzâde gerek Ashab ve gerekse Tabiîn'den gelen haberlere lüzum gördükçe baş vurmuş, Abdullah b. Abbas, Ebû Said el- Hudri ve diğer zevattan tefsir naklinde bulunmuştur.

d. İsrailiyat açısından durumu

Haşımzâde sık sık İsraili rivayetlerde bulunmuştur. Nitekim Bakara suresinin “.....Çünkü insanlara sihri ve Babil'de Hârut ile Mârut isimli iki meleğe indirileni öğretiyorlardı. Halbuki bu iki melek, herkese: Biz ancak imtihan için gönderildik, sakın yanlış inanıp da kâfir olmayasınız, demeden hiç kimseye (siir ilmini) öğretmezlerdi.....”³⁹⁶ âyetini tefsir ederken şunları rivayet etmektedir: ” Tefsir sahibleri bu iki melek kıssası ile ilgili şunları söylemişlerdir: Melekler İdris (a.s)'ın zamanında Ben-i Âdem'in kötü amellerini görüp Allah Teâlâ'ya şöyle dediler: İlâhi böyle bir mahlukatı yaratıp yer yüzüne ihtiyar ettin. O mahlukat şimdi sana isyan ediyor. Allah

³⁹² Nisa 4/24.

³⁹³ Haşımzâde, a.g.e., I, 198-199;

³⁹⁴ Sâffât, 37/55.

³⁹⁵ Haşımzâde, a.g.e., IV, 28; İbn Kesir, a.g.e., s. IV, 28.

³⁹⁶ Bakara 2/102.

Teâlâ da: “Eğer ben sizi yer yüzüne indirsem, siz de onların yaptıklarını yaparsınız” buyurdu. Hakk Teâlâ Hârut ve Mârut adlı iki melek ihitayar edip yer yüzüne indirdi. Bu iki melek halk arasında adaletle hüküm ediyor, geceleri gökte ibadet ediyorlardı. Bu melekler şirkten, adam öldürmekten, zinadan, içkiden nehy olunmuşlardı. Bir gün Zühre adlı bir kadın eşine davacı olarak onlara geldi. Onlar bu kadının güzelliğine hayran olup ona yaklaşmak istediler. Kadın: “Önce eşimi öldürün” dedi. Onlar da kadının eşini öldürüp tekrar ona yaklaşmak istediler. Kadın bu defa da: “Putu ibadet edin” söyledi. Melekler kadının bu isteğini de yerine getirdiler. Allah Teâlâ meleklerle onlar (Harut ve Mârut) arasındaki perdeyi kaldırdırıp melekler onların bu amellerini görünce yer ehlinin özürlerini bilip onlar için istiğfar taleb ettiler.”³⁹⁷

Tefsir kitaplarında bu konuyla ilgili farklı versyonlarda bir çok rivayetler geçmektedir.³⁹⁸ Müfessir tefsirlerdeki bu rivayetleri özetleyerek nakl etmiştir. Yapmış olduğumu araştırmalar neticesinde Hârut ve Mârut'un Zühre ile ilgili maceraları hakkındaki bu rivayetlerin İsrailiyet olduğu görülmektedir.

Netice olarak müfessir sık sık İsrâili haberlerde bulunmuş, bu hususda Abdullah b. Selam, Ka'bü'l Ahber , Vehb b. Münebbih'den ve bazı tefsirlerden rivayetler nakl etmiştir.

4. “Tefsirü'l-Kur'âni'l Azîm”in “Dirayet Yönü

a. Filolojik Tahliller

Müellif âyetleri tefsir ederken bazen de âyetteki kelimelerin bir kısmının manalarını açıklamaktadır. Fakat bunu yaparken müfessirin neyi dikkate aldığı anlaşılmamaktadır. Çünkü müfessir bazen çok garip bir kelimeyi açıklamadığı halde manası o kadar da garip olmayan kelimeleri açıklamıştır.³⁹⁹

Örnek 1:

Müfessir Bakara sûresinin “ Ey iman edenler! “Râinâ” demeyin, “unzurna” deyin.

³⁹⁷ Haşımzâde, a.g.e., I, 38.

³⁹⁸ Taberî, a.g.e., I, 638-642, İbn Kesir, a.g.e., I, 143-146.

³⁹⁹ Aydüz, a.g.m., s.92.

(Söylenenleri) dinleyin. Kafirler için elem verici bir azap vardır.”⁴⁰⁰ ayetindeki “râinâ” kelimesi ile ilgili şunları söylemektedir:” Araplar çobana “râî” diyorlar. “Râinâ” ise “bizi otar” anlamına gelmektedir. İbrânicede ise bu kelime mezemmet etmek(yermek) demektir. Yahudiler Hz. Peygamber'le konuştuğunda bu kelimeyi kullanıyorlardı. Müslümanlar ise “râinâ” kelimesini terk edip “unzurna” kelimesini kullanmaya başladılar. Yahudi dilinde bir adam ahmak kabul edilirdise ona “râinâ” deniyordu”.⁴⁰¹

Örnek 2:

Yâsin sûresinin “..... O çok esirgeyici Allah eğer bana bir zarar dilerse onların (putların) şefâati bana hiç bir fayda vermez, beni kurtaramazlar.”⁴⁰² âyetinde yer alan “bidurrin” kelimesinin damme ile okundukta arıklık (zayıflık) ve durumu kötü manasına, fethalı okundukta ise ziyan ve zarar manalarına geldiğini söylüyor.⁴⁰³

Netice olarak müellif bazı âyetlerde kelimelerin manalarını bazen Arapça, bazen de Azerbaycan Türkçesi ile açıklamıştır. Fakat bazen çok garip olmayan kelimenin manasını açıkladığı halde , garip olan kelimeleri açıklamamaktadır.

b. Ahkam açısından “Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm”

Müfessir ahkam âyetlerini özet bir şekilde tefsir etmiş, İmam Ebu Hanife, İmam Şâfiî, İmam Malik, İmam Ahmed b. Hanbel gibi mezhep imamlarının görüşlerine yer vermiştir. Fakat kendisinin hangi görüşü benimsediğini birçok yerde belirtmemektedir.

Örnek 1:

Müfessir Nur sûresinin “ Zina eden erkek, zina eden veya müşrik olan bir kadından başkası ile evlenemez; zina eden kadınla da ancak zina eden veya müşrik olan erkek evlenir. Bu, müminlere haram kılınmıştır.” âyetini izah ederken şunları söylemektedir: Bu âyet konusunda tefsir sahipleri ihtilaf etmişlerdir. Bazıları diyorlar ki mühacirler Medine'ye geldikte orada bâğiye kadınları görünce nefslerine kerihayı verirdiler. O kadınlar o zaman Medine kadınlarının en güzelleri idiler. Müslüman fakirlerden bir

⁴⁰⁰ Bakara 2/104.

⁴⁰¹ Haşımzâde, a.g.e., I, 38.

⁴⁰² Yâsin, 36/23.

⁴⁰³ Haşımzâde, a.g.e., IV, 8.

cemaat onların nikahına rağbet etti ve bunun için Peygamber (s.a.v.)'den izin istediler. Bu âyet-i kerime ile o bâğiyelerin nikahı müslümanlara haram edildi. Çünkü onlar kafir idiler.⁴⁰⁴

Örnek 2:

Nisa sûresini “ Analarınız, kızlarınız, kızkardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, kardeş kızları, kızkardeş kızları, sizi emziren analarınız, süt bacılarınız, eşlerinizin anaları, kendileriyle birleştiğiniz eşlerinizden olup evlerinizde bulunan üvey kızlarınız size haram kılındı.”⁴⁰⁵ âyetinin tefsirinde şöyle demektedir⁴⁰⁶.” Alimler bir erkekle bir kadının zina etmesi konusunda ihtilaf etmişlerdir. Şöyle ki zina eden kişi zina eden kadının annesi ve kızıyla evlenebilir. Bu haram değildir. Zina eden kadın da zina yaptığı erkeğin babası ve oğlu ile evlenebilir. Bu Hz. Ali vı İbn Abbas'ın kavlidir. İmam Malik'le İmam Şâfiî de bu görüştedirler. Başka bir grup ise bunun haram olduğu görüşündedirler ki bu da İmam Azam'ın benimsediği görüşdür.⁴⁰⁷

Netice olarak müellif ahkam âyetlerini özet bir şekilde tefsir etmiş, İmam Hanefî, İmam Şâfiî, İmam Malik ve Ahmed b. Hanbel gibi mezheb imamlarının, ayrıca İmam Ebû Yusuf, İma Sevri, Said b. Cübeyr ve diğer alimlerin görüşlerini zikr etmiştir.

c. Kelam açısından “Tefsirü'l-Kur'âni'l-Azîm”

Eser sahibi yeri geldikçe kelâmî âyetleri tefsir etmiş, bu konuda bazı alimlerin görüşlerine yer vermiştir.

Örnek 1:

Müfessir Bakara sûresinin “.....Çünkü insanlara sihri ve Babil'de Harut ve Marut isimli iki meleğe indirileni öğretiyorlardı.....”⁴⁰⁸ âyetinin yorumlarken şöyle diyor⁴⁰⁹: Ehli Sünnet'e göre sihir haktır, fakat sihir yapmak küfürdür.⁴¹⁰

⁴⁰⁴ Haşımzâde, a.g.e., IV, 162; Vâhidî, a.g.e., s. 236.

⁴⁰⁵ Nisa 4/23.

⁴⁰⁶ Haşımzâde, a.g.e., IV, 198.

⁴⁰⁷ Ahmed b. Muhammed b. Rüşd el-Hafîd, *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid*, Darü'l Fikr, Beyrut, ts., II, 26.

⁴⁰⁸ Bakara 2/102.

⁴⁰⁹ Haşımzâde, a.g.e., I, 37.

⁴¹⁰ Ali Kârî, *Şerhu-Fikhi'l-Ekber*, Darü'l Besair, Beyrut, 1419/1998, s. 408-409.

Örnek 2:

Yine Bakara sûresinin “..... Onun kürsüsü gökleri ve yeri içine alır, onları koruyup gözetmek kendisine zor gelmez”⁴¹¹ âyetindeki Allah'ın kürsüsü ile ilgili şunları söylemektedir: ”Ehl-i tefsir kürsü hakkında ihtilaf etmiştir. Hasan kürsünün arşın kendisi olduğunu söylemiştir.⁴¹² Bazılarına göre ise kürsü arşın önündedir. Başka bir rivayete göre yerle gök yanyana bir sahradır. Kürsi ise arşın yanında bir halkayı kebirdir. Allahu a'lamü.⁴¹³

Netice olarak Haşımzâde kelimî âyetleri özet bir şekilde tefsir ederek Ehl-i Sünnet mezhebinin bu âyetlerle ilgili görüşlerini vermiştir.

6. Kur'ân İlimlerindeki Yeri:**a. Esbâb-ı nüzûl konusundaki tutumu:**

Müfessir zaman zaman âyet veya sûrelerin nüzûl sebeplerini vermişse de bunların birçoğunda kimlerden rivayet edildiğini belirtmemiştir.

Örnek 1:

Müellif Kâfirun suresinin tefsirinde bu surenin sebebi nuzûlüne yer vermektedir. Şöyle ki, “ Rivayet olunur ki, Kureyşden bir cemaat Peygamberimize (s.a.v.) dediler: “Yâ Muhammed! Sen bizim dinimize tabi ol biz de senin dinine tabi olalım. Her emrimize ortak ol. Bir sene sen bizim ilahlarımıza ibadet et, bir sene de biz senin Allah'ına ibadet edelim. Eğer senin getirdiğin din hayırlıdırsa biz seninle ortak oluruz ve senin dininde huzur buluruz. Yok bizim getirdiğimiz din hayırlıdırsa o zaman sen bizimle ortak olursun ve bizim dinimizle huzur bulursun. Peygamber (s.a.v.) dedi: El-iyâz billahi, yani Allah Teâla'ya sığındım ve O'nu bırakıp sizin ibadet ettiğiniz putlara ibadet etmem.” Bu olay üzerine bu sûre indi.⁴¹⁴

Örnek 2:

⁴¹¹ Bakara 2/255.

⁴¹² Râzî, a.g.e., XI, 7.

⁴¹³ Haşımzâde, a.g.e., I, 103.

⁴¹⁴ Haşımzâde, a.g.e., IV, 460; Vâhidî, a.g.e., s.343.

Tebbet sûresinin “ Ebû Leheb'in iki eli kurusun! Kurudu da. Malı ve kazandıkları ona fayda vermedi”⁴¹⁵ âyetlerinin tefsirinden sonra müfessir bu sûrenin sebebi nüzûlünü nakl etmektedir: “ Hz. Peygamber (s.a.v.)'e (Önce) en yakın akrabasını uyar diye emr olundu. Hz. Peygamber (s.a.v.) akrabasını toplayıp uyardıkta Ebû Leheb ona: Yâ Muhammed ölesin ve mahv olasın. Bizi bunun için mi topladın dedi. Bunun üzerine bu âyet nazil oldu.”⁴¹⁶

Netice olarak müfessir bazı âyetlerin sebebi nüzûllerini zikr etmiş, fakat bunların kimden rivayet edildiğine ve sahihliğine dair bilgi vermemiştir.

b. Nesh konusundaki tutumu:

Haşımzâde neshi kabul etmekte, fakat Kur'ân'da kaç âyetin *nasih*, kaç âyetin de *mensuh* olduğunu söylememektedir.

Bakara sûresinin “ Birinize ölüm geldiği zaman, eğer bir mal bırakacaksa anaya, babaya, yakınlarına uygun bir biçimde vasiyet etmek Allah'tan korkanlar üzerine bir borçtur⁴¹⁷” âyetinde şöyle demektedir: “ Önce anne, baba ve akrabaya vasiyet farzdı. Fakat bilmeniz gerekiyor ki, varise vasiyet etmek yoktur. Daha sonralar bu âyet miras âyeti ile nesh edildi.”⁴¹⁸

Netice olarak müfessir neshi kabul etmekte, fakat kaç âyetin *nasih*, kaç âyetin de *mensuh* olduğunu belirtmemektedir.

c. Hurûf-u mukattaa konusundaki tutumu:

Haşımzâde sûre başlarında yer alan heca harflerine mana vererek bunlarla ilgili çeşitli görüşleri belirtmiştir.

Örnek 1:

Bakara sûresinin 1. âyetindeki “elif lâm mim” harfleri ile ilgili müfessir şunları söylemektedir: “ Bu harfler heca harfleridir. Sûrelerin başlarındaki bu harfler Allah

⁴¹⁵ Tebbet 111/1-2

⁴¹⁶ Haşımzâde, a.g.e., IV, 462; Vâhidî, a.g.e., s.344.

⁴¹⁷ Bakara 2/180.

⁴¹⁸ Haşımzâde, a.g.e., I, 65.

Teâla'nın sırrına işarettir. Her bir harf Allah'ın sıfatlarından birini bildirmektedir. Mesela “elif” Allah, “lâm” Latîf, “mim” ise Mecîd anlamlarına gelmektedir.⁴¹⁹

Örnek 2:

Yasin sûresinin ilk âyetindeki “ yâ sîn” harflerini şöyle izah etmektedir: “Denildi ki bu lafzey-i kasemdir. Veya insan anlamına gelmektedir ki bundan da maksat Muhammed (s.a.v.)'dir. Ve yahut da seyyidu'l-beşer manasındadır. Başka bir görüşe göre ise sûrenin veya Kur'ân'ın ismidir. Bunun surenin başlangıcı olduğunu söyleyenler de vardır. Allah'u a'lamü.”⁴²⁰

Netice olarak müfessir sûre başlarında olan heca harflerini manalandırmış ve alimlerin bu harflerle ilgili görüşlerini zikr etmiştir.

⁴¹⁹ Haşımzâde, a.g.e., I, 3.

⁴²⁰ Haşımzâde, a.g.e., IV, 22.

SONUÇ

20. yüzyılda Azerbaycan'da yapılan meallerin dili, teknik özellikleri, Kur'ân'da geçen belli başlı kavramların, müteşabih kelimelerin söz konusu meallerde Azerbaycan Türkçe'sine nasıl aktarılması, genel olarak âyetlerin Azerbaycan Türkçe'sine nasıl tercüme edilmesi, yine bu yüzyılda Azerbaycan'da yapılan tefsirlerin dili, teknik özellikleri, bu tefsirlerde uygulanan metodlar hakkında bilgi vermeyi kendimize bir hedef olarak seçmişizdir.

Bağımsızlıktan sonra Azeri Türkçe'sine ilk defa olarak merhum Ziya Bünyadov ve Vasim Memmedaliyev tarafından tercüme olunan Kur'ân meali halk tarafından büyük rağbet görmüştür.

Azerbaycan'da İslâmi ilimler alanında söz sahibi olan bu alimler tercüme metodu olarak tefsirî tercüme metodunu seçmiş ve doğru tercüme yapmaya büyük özen göstermişlerdir. Tercüme ederken kaynak olarak Arapça tefsirlerden ve Türkçe meallerden istifade edilmiştir. Mealin dili sade, akıcı ve yaşayan bir Azeri Türkçe'sidir. Mütercimler bazen farklı tercümelere yer verseler de Kur'ân'da geçen belli başlı kavramları, müteşabih kelimeleri Azerbaycan Türkçe'sine başarılı bir şekilde aktarmış ve âyetler arasındaki ilgiyi mükemmel bir şekilde kurmuşlardır. Anlaşılması zor olan yerlerde parantez içerisinde kısa izahlarda bulunulmuş ve geniş izahı verilmesi gereken yerlerde ise dipnot düşerek mealin arkasında açıklamalar yapılmıştır. Bağımsızlıktan sonra ilk defa olarak Azerbaycan Türkçe'sine tercüme edilen bu meal kendisinden sonrakılar için bir örnek olmuştur.

Yukarıda zikri geçen mealden bir sene sonra Neriman Kasımoğlu tarafından tercüme edilen Kur'ân meali Azerbaycan'da dinî alana olan büyük ilginin bir göstergesidir.

Mütercim tercüme metodu olarak manevî tercüme metodunu seçmiştir, fakat bu metodu başarılı bir şekilde uyguladığını söyleyemeyiz. Tercümede sık sık eksikliklere rastlanmaktadır. Belli başlı kavramlar, müteşabih kelimeler bazen farklı olarak çevirilmiştir. Mealin dili pek de akıcı değildir. Mütercim bazı durumlarda metnden kopmuş, bu da mananın araka plana geçmesine sebep olmuştur.

Muhammed Hasan Genioğlu ve Tariyel Bilaloğlu'nun yapmış olduğu meale gelince mütercimler harfi tercüme metodunu seçmiş, doğru tercüme etmeye büyük özen

göstermiş ve bunda da büyük ölçüde başarılı olmuşlardır. Mealin dili sade ve anlaşılırdır.

Bazı kavramlar Arapça aslıyla muhafaza edilmiştir. Harfi tercüme olması dolayısıyla âyetleri tercüme ederken izahlara pek çok da yer verilmemektedir. Ayrıca mütercimler tercüme ederken âyetler arasındaki iritbatın muhafazasında da başarılıdırlar.

“Uluslararası Elhuda Yayınevi Tercümeçiler Grubu”nun Azerbaycan Türkçe'sine çevirdikleri Kur'ân-ı Kerim mealinde de manevi tercüme metodu kullanılmıştır. Fakat bu metodu başarıyla uyguladıklarını söylememiz zordur.

Mealin dili çağdaş Azerbaycan Türkçe'si olsa da, akıcı değildir. Sık sık eksik tercümelere yer verilmektedir. Mütercimler bazen kısa izahlarda da bulunmuşlardır. Kavramların tercümesi pek de başarılı değildir. Müteşabih kelimelerin tercümesine gelince bazı istisnalar hariç bir çok yerde doğru olarak çevirildiğini söyleye biliriz. Ayrıca mütercimler âyetler arasındaki iritbatı muhafaza etmekte de başarılı olamamışlardır.

Kur'ân-ı Kerim'in günümüze kadar gelmiş olan ilk Azerbaycan Türkçe'sinde yazılmış Mir Muhammed Kerim el-Bakuvî'nin “*Keşfü'l Hakayık*” adlı tefsiri mutedil bir anlayışla her İslâmî mezhebe mürüvvet ölçüleri içinde yaklaşan tefsir anlayışının güzel bir örneğini oluşturmuştur.

Bakuvî, Hz. Hüseyin (r.a.)ın soyundan gelen bir Evlâd-ı Resul'dür. Asrında yaşayan sair İslâm alimleri gibi o da, bolşevik kurşunlarıyla hayata veda etmiş bir şehid-i mazlumdur.

“*Keşfü'l Hakayık*” tefsiri daha çok içtimai tefsir ekolüne yakındır. Tefsir'de Kur'ân'ın Kur'ânla, Kur'ân'ın Sünnetle, Kur'ân'ın Sahabe ve Tabiûn Sözlere ile izahı yapılmış, filolojik tahlillere yer verilmiş, ahkam âyetleri özet bir şekilde ele alınmıştır. Müfessir kelâmî konulara da değinmiş, esbab-ı nüzûl, nesh, âyetler arasındaki münasebet, kıraât ve hurûfu mukatta gibi Kur'ân ilimlerinden bahs etmiştir.

Caferî mezhebinden olan Bakuvî'nin tefsiri, Sünni ve Şîî dünyayı bir birine yaklaştırma, her iki tarafıda şemsiyesi altına alma ve ileride tesis edilecek muvasalat imkanlarını sağlamada çok önemli aşamadır.

Bakuvî'nin hemen ardından ilim dünyasına sunulan Muhammed Hasan Mevlâzâde Şekevi'nin “*Kitabu'l-Beyân*”ı da Azerbaycan'da kendisine karşı ciddi bir sevgi duyulan

eserdir. Zakafkasya (Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan) Şeyhülislâm'ı olan Şekevî'nin bu tefsiri, tefsirden daha çok geniş bir meal görünümü vermektedir. Bakuvî'nin tefsirinden hemen sonra yazılsa da müellifin Bakuvî'den etkilenmediğini söyleye biliriz.

Müfessir tefsirinde Kur'ân'ın Kur'ânla, Kur'ân'ın Sünnetle, Kur'ân'ın Sahabe ve Tabiûn Sözleri ile tefsiri metodlarını az da olsa kullanmış, ahkam âyetlerini özet bir şekilde ele almış, kelâmî konulara değinmiş ve bu konularla ilgili bazı alimlerin görüşlerine yer vermiştir. Fakat bunların bir çoğunda kendisinin hangi görüşü benimsediğini belirtmemiştir.

Şekevî esbab-ı nüzûle tefsirinin ölçüsü nisbetinde yer vermiş, az da olsa nesh konusundan bahs etmiş ve surelerin başlarında yer alan heca harflerini te'vil etmeye çalışmıştır.

Şekevî de bir önceki müfessir gibi mutedil bir anlayışa sahip tefsir örneğini meydana getirmiştir.

Sovyet dönemindeki bütün hücumlara rağmen bir tefsir meydana getirip onu resmi bir müesseseye sunma cesareti gösteren Ahmet Haşımzâde'nin bu gayreti, takdire şayan bir iştir. Onun "*Tefsirü'l Kur'ân'il Azîm*" adlı bu tefsiri her ne kadar ilmî ölçülerle yazılmamışsa da, halk için faydalı olacak bir çalışmadır.

Diğer müfessirler gibi Haşımzâde de tefsirinde Kur'ân'ın Kur'ân'la, Kur'ân'ın Sünnetle, Kur'ân'ın Sahabe ve Tabiûn Sözleri ile tefsirine başvurmuş ve filolojik tahlillere yer vermiştir. Ahkam ve kelâmî konularda alimlerin bu konular hakkındaki görüşlerini belirtmiş, fakat bu müfessir de kendisinin hangi görüşü benimsediğini birçok yerde söylememiştir. Ayrıca esbab-ı nüzûl, nesh ve heca harfleri gibi Kur'ân ilimlerinden de bahs etmiştir.

Sovyet döneminde yaşamış müellifin Arap harfleri ile Azerbaycan Türkçe'sinde böyle bir tefsir yazması bu tefsiri önemli kılmaktadır.

Yetmiş sene komünizm rejiminin baskısı altında kendi dininden ve bu dinin esasları olan Kur'ân'dan uzak kalan Azerbaycan müslümanları bağımsızlıktan sonra Kur'ân'ı kendi dilinde anlamak arzusunda olmuş ve yetiştirdikleri ilim adamları da onların bu isteklerini karşılamak üzere, yoğun bir gayret neticesinde Kur'ân'ın Azerî Türkçe'sine tercümelerini yapmışlardır. Halk yıllarca uzak kaldığı din alanındaki boşlukları bu meallerle doldurmaya çalışmaktadır.

Tefsirlere gelince daha önce de söylediğimiz gibi söz konusu tefsirler Arap alfabesiyle yazıldığı ve sık sık Arapça ve Farsça kelimeler kullanıldığı için halk bunlardan yeterince istifade etmemektedir. Bunun için de bu tefsirlerin latin alfabesiyle günümüz Azerbaycan Türkçe'sine çevirilerek daha geniş bir okuyucu kitlesine sunulması çok faydalı bir çalışma olabilir.

BİBLİYOGRAFYA

- Albayrak, Halis, *Tefsir Usûlü*, İstanbul, Şule Yayınları, 1998.
- Altaylı, Seyfettin, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1994.
- Asım Efendi, *Kamus Tercemesi*, (el-Okyanûsu'l Basît fi Tercümeti'l-Kâmûsi'l Muhît), İstanbul, 1305.
- Ateş, Süleyman, *Kur'ân-ı Kerim ve Yüce Meali*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, ts.
- İmamiyye Şiasının Tefsir Anlayışı*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1998.
- Aydar, Hidayet, *Kur'ân-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi*, Kur'ân Okulu Yayınları, İstanbul, 1996.
- Aydemir, Abdullah, *Tefsirde İsrailiyyat*, DİB Yayınları Ankara, ts.
- Aydüz, Davut, "Sovyet Dövründe Azerbaycan Türkçe'si ve Ereb Grafikasını ile Yazılmış Tefsir", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Bakü, Sayı 10 (2001), s.84-93.
- Bakuvî, Mir Muhammed Kerim, *Keşfû'l Hakâyık an Nüketi'l Âyâti ve'd Dekâyık*, Danışgah-ı Sinaat-ı Suhend, Tebriz, 1373.
- *Gerçeğin Doğuşu*, haz. Ahmet Dolunay, Merkür Yayınları, İstanbul, 2000.
- Bedir, Ahmet, *Bakuvî Tefsirinin Tahlil ve Tahriri*, (Basılmamış Doktora Tezi), 1997.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi* (Tabkâtü'l-Müfessirin), İstanbul, Bilmen Yayınevi, 1973.
- Bünyadov, Ziya ve Memmedaliyev, Vasim, *Gur'ân*, Azereşr, Bakü, 1992.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, DİB Yayınları, Ankara, 1979.
- *Tefsir Usûlü*, TDV Yayınları, Ankara, 1993.
- el-Ceziri, Abdurrahman b. Muhammed b. İyaz, *el-Fıkh ale'l mezâhibi'l-erbaa*, Darü'l Fıkr, Beyrut, 1392/1972.
- Cündüoğlu, Düccane, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Anlamın Tarihi*, İstanbul, 1997.
- Demirci, Muhsin, "Esbâb-ı nüzü'l", DİA, İstanbul, 1988.
- *Kur'ân'ın Müteşabihleri Üzerine*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- *Kur'ân Tarihi*, M.Ü.İ.F. Yayınları, İstanbul, 1997.
- *Tefsir Usulü ve Tarihi*, M.Ü.İ.F. Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001.
- Ebu'l-Beka, *Külliyat*, Terceme maddesi, Bulak, 1253.
- Eliyarlı, Süleyman, "XIII-XV Yüzyılların Medeniyeti", *Azerbaycan Tarihi*, ed.

Süleyman Eliyarlı, *Azerbaycan Neşriyatı*, Bakü, 1996.

Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser, İstanbul, 1971.

----- *Kur'an-ı Kerim ve Meali*, haz. Düccane Cündioğlu, Nizam Yayınları, İstanbul, 1998.

Erdoğan, Abdulkadir, *Kur'an Tercümelerinin Dil Bakımından Değerleri*, Vakıflar Dergisi, Ankara, 1938, I, 47-51.

el-Eş'ari, Ebu Hasan, *el-İbane an Usûli'd-Diyane*, Kahire, Darü'l Kutub, 1987.

el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, Darü'l İhya, Beyrut, 1417/1997.

Genioğlu, Muhammedhasan ve Bilaloğlu, Tariyel, *Gur'an-i Kerim* (Azerbaycan diline tercümesi ile), Göytürk, Bakü, 2000.

Gurbanov, Abbas, *Azerbaycan'da Şeyhulislamlik*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 2001.

Gümüş, Sadreddin, *Kur'an Tefsirinin Kaynakları*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1990.

Güngör, Mevlüt, *Kur'an Tefsirinde Fikhî Tefsir Hareketi ve ilk Fikhî Tefsir*, İstanbul, 1996.

el-Hafid, Ahmed b. Muhammed b. Rüşd, *Bidâyetü'l Müctehid ve Nihâyetü'l Muktesid*, Darü'l Fikr, Beyrut, ts.

Hamidullah, Muhammed, *Kur'an Tarihi*, çev. Salih Tuğ, M.Ü.İ.F. Vakfı Yayınları, 1993.

----- *Aziz Kur'an*, çev. Abdülaziz Hatip, Mahmud Kanık, Beyan Yayınları, İstanbul, 2000.

Haşımzâde, Ahmed, *Tefsiru'l Kur'âni'l Azîm*, Yazma Nüsha, 1962.

Heyet, *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, TDV, Ankara, 2000.

Heyet, *Gur'an-i Kerim*, Uluslararası "Elhudâ" Neşriyatı, 2000.

İbn Manzur, *Lisânu'l-arab*, Darü Lisani'l Arab, Beyrut, ts.

İnan, Abdülkadir, *Kur'an-ı Kerimin Türkçe Tercümeleri Üzerine Bir İnceleme*, Ankara, DİBYayınları, 1961.

Karataş, Şaban, *Şia'da ve sünni kaynaklarda Kur'an tarihi*, Ekin Yayınları, İstanbul, 1996.

Kârî, Ali, *Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber*, Darü'l Besâir, Beyrut, 1419/1998.

el-Kâsımî, Muhammed Cemaluddin, *Mehâsinu't Te'vîl*, Darü'l İhya, 1336/1918.

Kasımoğlu, Neriman, *Gur'ân-ı Kerim* (Azerbaycan Türkçesi'nde Açıklama), Azerbaycan Neşriyatı, Bakü, 1993.

Kaşânî, Molla Muhsin Muhammed b. Murtezâ, *Tefsîrû's-Sâfi*, Müessesetü'l-A'lemi Li'l-Matbu, Beyrut, 1982.

Kazvîni, Muhammed Kâzîmi, *eş-Şia fi Akâidihim ve Ahkâmihim*, Dârü'z Zehra, Beyrut, 1414/1993.

Kitabı Mukaddes, İstanbul, 1997.

Kobetski, M., *Bezbojie sredi patsionalnastey SSSR*, Moskova, 1940.

el-Kummî, Cafer Saduk Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Bâbuveyh, *el-Cevâmiü'l-Fıkhiyye*, Beyrut, 1414/1993.

el-Kummî, Ebu'l Hasan Ali b. İbrahim, *Tefsîrû'l-Kummî*, Necef, ts.

Mennau'l Kattân, *Mebahis fi ulûmi'l-Kur'ân*, Müesseset'r Risâle, Beyrut, 1987.

el-Merâği, Ahmet Mustafa, *Tefsîru'l-Merâği*, Darü'l Fıkr, Mısır, 1974.

el-Muzaffer, Muhammed Rıza, *Şia İnançları*, çev. Abdülbâki Gölpınarlı, Zaman Yayınları, İstanbul, 1978.

Müslim b. Haccac, *Sahih-i Müslim*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1414/1992.

Özek, Ali, "İmamiyye İsna-Aşeriyye Şiası'nın Tefsir Anlayışı", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, İlmi Neşriyat, İstanbul, 1993.

Paşazâde, Şeyhülislam Allahşükür, *Gur'ân'ın Tefsiri ve Tercümesi Tarihi*, İrşad, Bakü, 1998.

er-Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'ân*, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1986.

er-Râzî, Fahrüddin, *Mefâtihu'l-ğayb*, Darü'l Kutubü'l İlmiyye, Beyrut, 1411/1990.

Resulzâde, Memmed Emin, *Çağdaş Azerbaycan Tarihi*, Bakü, 1991.

Sâmi, Şemseddin, *Kâmûs-u Türki*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1978.

es-Serahsi, Muhammed b. Ahmed, *el-Mebsut*, Darü'l Marife, Beyrut, ts.

Sofuoğlu, Mehmet, *Tefsire Giriş*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.

Sulh, demokrasiya ve sosyalizm uğrunda mübarizenin program senedleri, Bakü, 1961.

es-Suyûtî, Celâluddin Abdurrahmân, *el-İtkân fi Ulûmi'l Kur'ân*, Menşûrâtu'r Rıdâ, 1347.

----- *ed-Dürri'l Mensur fi Tefsîri'l Me'sur*, Darü'l Fıkr, Beyrut, ts.

Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1413/1992.

Türk Ansiklopedisi, M.E.B. Yayınları, Ankara, 1968.

Şekevî, Muhammed Hasan Mevlâzâde, *Kitâbu'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, Azernesr, Bakü, 1989.

Tabatabai, Muhammed Hüseyin, *el-Mizân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, Müessesetü A'lemi Li'l-Matbu, Beyrut, 1973.

Taberî, Muhammed b. Cerir, *Câmiu'l Beyân an Te'vili Âyati'l-Kur'an*, Darü'l Fikr, Beyrut, 1409/1989.

Tabressi, Ebu Ali el-Fadl b. El-Hasen, *Mecmau'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, Müessesetü'l İ'lâm, Beyrut, 1410/1995.

Teftazânî, Sa'deddin Mesud b. Ömer b. Abdullah, *Şerhu Akâidi-n Neseî*, Darü'l İhyâ, Mısır.

Topaloğlu, Ahmed, "Kur'ân-ı Kerim'in İlk Türkçe Tercümeleri ve Cevahirul Asdâf", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 27(1983), s.58-66.

Uluslararası "Elhuda" Yayınevi Tercümeçiler Grubu, *Gur'ân-i Kerim*, Bakü, 2000.

Vâhidî, Ali b. Ahmed, *Esbâbu'n-Nuzûl*, Âlemü'l Kutub, Beyrut, ts.

Yıldırım, Suat, *Peygamberimizin Kur'ân Tefsiri*, Kayhan Yayınları, İstanbul, 1983.

-----*Kur'ân-ı Hâkim ve açıklamalı Meali*, İstanbul, 1998.

ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l Müfessirûn*, Beyrut, Darü'l İhyâ, ts.

ez-Zemahşerî, Carullah Muhammed b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki't Tenzil ve Uyûni'l Ekâvi'l fi Vucûhi't Tevil*, Darü'l Fikr, 1397/1977.

ez-Zerkanî, Muhammed Abdülazim, *Menahilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Darü'l İhyâ, Kahire, ts.

ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Dârü'l-Fikr, 1400/1980.

Zuhayli, Vehbe, *el-Fıkhul İslâmiyye ve Edilletuhu*, Darü'l Fikr, Dimask, 1409/1989.